

Ούτε «άτιμος» ούτε «ντροπιασμένος». Ἀντίστασι,
καί Ἐμφύλιος στό ἰδίωμα τῆς συγγένειας
καί τίς ἀξίες τίς ἀνδροπρέπειας

*Στῆς Σαμαρίνας τά βουνά, στῆς Κόνιτσας τά μέρη,
ἐκεῖ διαβῆκαν Ἴταλοί, διαβῆκανε φασίστες,
διαβῆκαν κοκορόφτεροι, κένταυροι καί ἀλπίνοι
καί διαγομίσαν τά χωριά, ρημάζανε τόν τόπο.
Γυρίζει ὁ Γέρο-Σμόλικας κι ἀναρωτᾶει τήν Πίνδο.
—Βουνό μου, σταυραδέλφι μου καί γκαρδιακέ μου φίλε
πού πήγαν οἱ λεβέντες μας, πού πήγαν οἱ ἀετοί μας
κι ἀφήσανε τόν Ἴταλό τόν τόπο νά λερώνει;
Τό λόγο δέν ἀπόσωσε, τό λόγο δέν ἀποεῖπε
κι ἀναταράχτηκε ἡ γῆς, ἀντάριασαν οἱ λόγγοι
κι ἓνα στοιχείο πετάχτηκε ψηλά στή Δρακολίμνη.
Εἶχε σταυρό στά κέρατα, φεγγάρι στά καπούλια
κι ἀπάνω ἀπό τή ράχη του φλάμπουρο ἀνεμίζει.
Σειέται καί σειοῦνται τά βουνά, βογγοῦνε τά λαγκάδια,
φρουμάζει κι ἡ ἀνάσα του τά δένδρα ξεριζώνει.
Ἀνατρομάζουν οἱ Ἴταλοί, τό θάζουσι στά ποδάρια
καί πάνε στόν ἀγύριστο κι ὁ κόσμος ξανασαίνει.¹*

ΤΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ἀποτελοῦν ἀσφαλῶς ἓνα σημαντικό ὕλικό γιά τήν ἱστορία τῆς περιόδου, καθὼς ἐκεῖ ἐντυπώνονται εἰκόνες τῶν ἀντιμάχων, καταγράφονται ἀντιλήψεις γιά τόν κόσμο καί τήν ἱστορία, τή σύγκρουση καί τήν ἐξέλιξή της. Τά τραγοῦδια αὐτά μᾶς μιλοῦν

1. Τραγοῦδι τῆς Ἠπείρου πού ἀναφέρεται στόν ἑλληνοϊταλικό πόλεμο, στό Riki Van Boeschoten. *From armatolik to the people's rule. Investigation into the collective memory of rural Greece. 1750-1949*, Hakkert, Ἄμστερνταμ, 1991 (ἐξεξῆς, RvB), σ.

μέ έναν ιδιαίτερο τρόπο για τή δράση, ατόμων και συλλογικοτήτων, τή πρόσληψη τῶν ἐπίδικων ζητημάτων τῆς συγκυρίας, τίς συνθήκες πού υπαγόρευσαν ἀρχικά τήν ἀντίσταση στόν κατακτητή καί ὀδήγησαν κατόπιν μέχρι τόν ἐμφύλιο πόλεμο. Μεγάλο μέρος τῶν ἀντάρτικων τραγουδιῶν ἀκολουθεῖ τήν ποιητική παράδοση τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας· διηγηματικές δομές καί ποιητικά μοτίβα, μιά ρητορική τῆς ἀντιπαλότητας καί τοῦ πολέμου, ἀνασύρονται κατευθείαν ἀπό τήν παράδοση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καί ἰδίως τοῦ κλέφτικου.² Συναντᾶμε, ὅμως, καί νέες ποιητικές φόρμες ἀπό τή σύγχρονη ποίηση, ὅπως καί μελωδίες πού ἔρχονται ἀπό τή Δύση ἢ τή Σοβιετική Ἐνωση καί διαδίδονται ἀπό τήν πόλη πρὸς τήν ὑπαιθρο μέ τήν ἐξάπλωση τῶν ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων.

Ὅμως, τὰ ἀντάρτικα τραγούδια περιλαμβάνονται στό προπαγανδιστικό ὕλικό πολιτικῶν ὀργανισμῶν, στό πλαίσιο τῶν ὁποίων ἐλέγχονται οἱ διατυπώσεις καί ἀντιστοιχίζονται μέ τήν πολιτική συνθηματολογία. Ἐτσι, τὰ τραγούδια, ἢ παραγωγή καί ἢ διάδοσή τους συγχρονίζονται μέ τήν κατασκευή ενός λόγου γιά τό ἐγχείρημα τῆς Ἀντίστασης καί τοῦ Ἐμφυλίου. Μάλιστα, κάποιες φορές, μοιάζουν μέ μελοποιημένα συνθήματα καί —ὡς ἐμβατήρια πλέον ἀνεξάρτητα ἀπό τό ιδιαίτερο περιεχόμενό τους— μαρτυροῦν περισσότερο γιά τό μηχανισμό καί τή λειτουργία του, πέρα ἀπό τίς ἰδιαιτερότητες τῶν ατόμων καί τῶν ομάδων ἢ τίς πολλαπλές σημασιολογήσεις τους στά διάφορα κοινωνικοπολιτισμικά περιβάλλοντα.

Στά τραγούδια αὐτά ἡ σύγκρουση καί ἡ ἀντιπαλότητα διατυπώνονται ὄχι μόνον στή γλῶσσα τῆς πολιτικῆς, ἀλλά, ἀνάμεσα σέ ἄλλα, καί στό

316. Δρακολίμνες εἶναι μιά σειρά ἀπό λίμνες πού σχηματίζονται στίς κορυφές τῆς Βόρειας Πίνδου. Τά νερά τους φιλοξενοῦν ἕνα εἶδος ἰππόκαμπου πού οἱ ντόπιοι ὀνομάζουν δρακάκι. Ἡ ὀνομασία τους, ὅμως, ἔχει νά κάνει λιγότερο μέ τή μορφή τοῦ ἰππόκαμπου καί περισσότερο μέ μυθικά πλάσματα πού οἱ νομαδικοί πληθυσμοί θέλουν νά ἀπέκινται στίς λίμνες πού συναντοῦν στό πέρασμά τους. Ὁ «σταυρός στά κέρατα» ἢ ἡ «φλογερή ἀνάσα» συνιστοῦν μᾶλλον ἐκδοχές εἰκόνων τῆς Ἀποκάλυψης, ἐνῶ τό «φλάμπουρο» ἔρχεται ἀπό τή λαϊκή θεολογία καί τίς εἰκόνες τοῦ Ἁι-Γιώργη, ενός ἀγίου πολεμιστῆ, ἰδιαίτερα προσφιλοῦς στοὺς νομαδικούς πληθυσμούς.

2. Γιά μιά πληρέστερη παρουσίαση καί ἀνάλυση τῶν ἀντάρτικων τραγουδιῶν καί τῆς ἐνταξῆς τους στό σώμα τῆς δημοτικῆς ποίησης, βλ. Riki van Boeschoten, *From armatolik*, ὁ.π. Βλ., ἀκόμα, Ἐρ. Καψωμένος, *Δημοτικό τραγούδι. Μιά διαφορετική προσέγγιση*, Ἀθήνα, Ἀρσενίδης, 1990, ἰδιαίτερα «Τό λαϊκό ἐπαναστατικό μοντέλο», σσ. 268-288.

συγγενικό ιδίωμα, γεγονός που μᾶς δείχνει διαφοροποιημένες προσλήψεις τῆς διαμάχης καί τῶν διακυβευμάτων τῆς, ἀλλά καί μιά διαφοροποίησι τῶν ὄρων ὑπό τούς ὁποίους οἱ ἄνθρωποι συμμετέχουν στίς συγκρούσεις. Ἔτσι, στή συγκυρία αὐτή λειτουργοῦν παράλληλα καί συνεχίζονται γλωσσικά ιδιώματα που παραπέμπουν σέ διαφορετικούς κόσμους, παράγονται πολλαπλές σημάσεις που ἐπιτρέπουν διαφοροποιημένες καί καμιά φορά ἀνταγωνιστικές προσλήψεις τῆς διαμάχης καί τῆς ἔνταξης σ' αὐτήν.

Ἡ ἀνάλυση, που ἐπιχειρεῖται ἐδῶ δέν εἶναι θεβαιῶς ἐξαντλητική, οὔτε ὡς πρὸς τό εὖρος τῶν τραγουδιῶν οὔτε ὡς πρὸς τό σημασιολογικό τους ἀνάπτυγμα καί οἱ παρατηρήσεις αὐτές δέν συνιστοῦν ἀσφαλῶς μιά πλήρη, ἐκθεσι, τῶν προϋποθέσεων ἀνάγνωσης καί χρήσης τῶν τραγουδιῶν στήν ἱστορία.

Πρόθεσή μου εἶναι νά διατυπώσω κάποιες προτάσεις που ἀναφέρονται στή συνάρθρωση τραγουδιῶν καί ἱστορικῆς συγκυρίας, οἱ ὁποῖες, χωρίς νά καλύπτουν τά θεμελιώδη ἱστοριογραφικά προβλήματα τῆς Ἀντίστασης καί τοῦ Ἐμφυλίου, ἀναφέρονται σέ κείρια ζητήματα τῆς ἐμπλοκῆς ἀτόμων καί συλλογικοτήτων στό γεγονός αὐτῆς τῆς δραματικῆς ἱστορικῆς περιόδου.

Σέ πολλά ἀντάρτικα τραγούδια ἡ διαμάχη, καί οἱ ἀντιπαλότητες ἀποδίδονται στό ιδίωμα τῆς συγγένειας καί νοηματοδοτοῦνται στό πλαίσιο ἑνός παραδοσιακοῦ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ που, στή συγκυρία αὐτή, γνωρίζει ρήγματα καί μετασχηματίζεται σημαντικά. Καθὼς μάλιστα ἡ Ἀντίσταση, καί ὁ Ἐμφύλιος συνιστοῦν καταστάσεις που δέν ἀπογράφονται στήν ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἀπόδοσή τους στό συγγενικό ιδίωμα μᾶς δείχνει, ἐπιπλέον, τήν ἀξία προσαρμογῆς ἑνός παραδοσιακοῦ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ σέ ποικίλες ἀλλαγές καί προκλήσεις τῆς συγκυρίας.³ Ἡ διερεύνησι, λοιπόν ἀρχαϊκῶν στερεότυπων καί διηγηματικῶν δομῶν στοχεύει νά ἀναδείξει τίς ἀδράνειες τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου σέ μιά συγκυρία ὅπου ἡγεμονεύει ὁ νεωτερικός καί ἀνατρεπτικός λόγος τῆς Ἀριστερᾶς. Ἴσως, μάλιστα, ἡ

3. Ὅπως συμβαίνει, παραδείγματος χάριν, μέ τή διαχείρισι, τῆς κοινωνικῆς διαφορᾶς, που δέν ἐνεργεῖται μέ τούς παραδοσιακοὺς ὄρους ἀποκατάστασης τῆς κοινωνικῆς τάξης καί δέν ἀξιολογεῖται μέ βάση τίς σταθερότητες τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου, ἀλλά στήν προοπτική, εὐρύτερων κοινωνικῶν καί πολιτικῶν μετασχηματισμῶν, ὅπως τίς εὐαγγελίζεται ἡ Ἀριστερά μετά τήν ἡγεμονία τῆς στήν περίοδο τῆς Κατοχῆς. Πρβλ. Ν. Κοταρίδης, «Ἡ ἱστορία καί ἡ σύγκρουσι, στό Λόγο τῆς Λαμίας τοῦ Ἄρη Βελουχιώτη», *Τά Ἱστορικά*, 23(1995), σσ. 381-406.

ἐξάπλωσῃ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ τῆς προγράμματος νά συναρτᾶται μέ τό γεγονός ὅτι κάποιες φορές ὁ λόγος αὐτός μεταγράφεται σέ κώδικες τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου καί ἀναλογεῖ σέ δικά του στερεότυπα.⁴ Πάντως, ἡ μεταγραφή αὐτή συνιστᾷ ἐνέργημα πού ἀφορᾷ τή διαχείριση τῆς συγκυρίας καί ἔτσι —πέρα ἀπό τίς λεκτικές ἢ τίς ὑφολογικές ἀδράνειες— τά τραγοῦδια ἀποτελοῦν σημαντικό ὕλικό γιά νά κατανοήσουμε τό πῶς ὑποδέχεται ἡ παραδοσιακή κοινωνία τά κελεύσματα τῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς καί τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς πού εὐαγγελίζονται οἱ ὀργανώσεις τῆς Ἀντίστασης.

Ἡ ἀνάγνωσις τῶν τραγουδιῶν πού ἐπιχειρεῖται ἐδῶ ὀργανώνεται γύρω ἀπό δύο ἄξονες:

α) Ὁ πρῶτος ἄξονας ἀφορᾷ τήν παράστασις τοῦ ἑαυτοῦ καί τοῦ ἄλλου/ἐχθροῦ, ὅπως μεταγράφονται στό συγγενικό ἰδίωμα καί καθῶς ἀναπτύσσονται οἱ ποικίλες συγκρούσεις τῆς περιόδου. Ἔτσι, ἡ ἀνάλυσις δέν ἀναφέρεται σέ προσδιορισμούς πού ἀνήκουν στό πολιτικό λεξιλόγιο τῆς ἐποχῆς (παραδείγματος χάριν, ἀστός, πλουτοκράτης, ἀντιδραστικός) καί στό λόγο πού συστήνεται κατὰ κύριο λόγο ἀπό τήν Ἀριστερά μέ βάση τά νέα πολιτικά καί κοινωνικά προτάγματα τῆς περιόδου. Δέν πρέπει, πάντως, νά παραβλέψουμε τό εἰδικό βάρος αὐτοῦ τοῦ λόγου στήν ὑπαιθρο — ἄν καί καθῶς διαμορφώνεται ὡς νέος πολιτικός λόγος ἀναπλασιάζονται ποικίλες ἀντιπαλότητες καί ἐμπειρίες τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας. Ἔτσι, θά περιοριστοῦμε μονάχα σέ κατηγορίες πού ἀνήκουν στό συγγενικό ἰδίωμα (ὅπως λεβέντης, ἀνανδρός ἢ ἄτιμος)⁵ καί πού δέν μαρτυροῦν ἄμεσα γιά τή θέση τῶν ἀτόμων καί τῶν συλλογικοτήτων στή διαμάχη ἀντιστασιακῶν κατακτητῶν ἢ ἀριστερῶν-δεξιῶν.

Ἡ γενική ὑπόθεσις πού διέπει τήν ἀνάλυσις εἶναι ὅτι βασικό στοιχεῖο προσδιορισμοῦ τῶν ταυτοτήτων εἶναι κατ' ἀρχήν ἡ θέση ἀπέναντι στόν (συγγενικά καί τοπικά) ξένο καί, συνεπῶς, οἱ στάσεις ἀπέναντι στό ἔκτακτο γεγονός τῆς κατοχῆς καί τῆς συνεπαγόμενης κοινωνικῆς ἀταξίας. Ἀναδεικνύονται κατόπιν ἐσωτερικές ἀντιθέσεις καί ἀνταγωνισμοί καί μέ ἀνα-

4. Ὅπως συμβαίνει, παραδείγματος χάριν, μέ τήν ὁμολογία ἀνάμεσα στό «πρωτόπορος», πού ἀνήκει στό νεωτερικό πολιτικό ἰδίωμα, καί τό «παλικάρη», πού ἀνήκει, ὅπως θά δοῦμε, στό παραδοσιακό ἰδίωμα τῆς συγγένειας. Βλ. καί αὐτόθι.

5. Βλ. M. Kenna, «The idiom of family», στό J. G. Peristany (ἐπιμ.), *Mediterranean Family Structures*, Cambridge University Press, 1976.

φορά στις στάσεις απέναντι στον ξένο διατυπώνεται τό ζήτημα τῆς ἐξουσίας. Ἔχουμε λοιπόν μιὰ ἠθική, καί ἀξιολογική, ἀναδιατύπωση, τοῦ πολιτικοῦ ζητήματος, ἄκρως φορτισμένη συγκινησιακά καί γι' αὐτόν τό λόγο ἰδιαίτερα πρόσφορη, ὡς πρὸς τὴν πρόσληψη, καί τὴ διαχείριση, τῆς πλήρους παθῶν ἱστορικῆς συγκυρίας.

6) Ὁ δεῦτερος ἄξονας ἀναφέρεται στὴ διήγησι, τῆς ἱστορίας, ὅπου μνημονεύονται τὰ τεκταινόμενα καί αἰτιολογῶνται τὰ συμβαίνοντα. Ἡ διήγησι αὐτὴ συνιστᾷ ἀπολογισμό τῆς κατάστασης καί μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὑπαγορεύονται κοινωνικά προσδοκώμενες ἀντιδράσεις καί στάσεις. Ἔτσι, ἓνα δεῦτερο πλαίσιο ἀναφορῶν εἶναι ἡ ἐξέλιξη, τῆς διαμάχης καί τοῦ διακυβεύματός της, ὄχι ὡς ἀλληλουχία καταστάσεων στὴν ἔκτασι, πού ἔλαβε χώρα ἡ Ἀντίστασι καί ὁ Ἐμφύλιος, ἀλλὰ ὡς πλαίσιο πού ὀρίζει τὴ θέση, τὴν ὁποία καταλαμβάνουν οἱ ἀντίμαχοι στὴ σύγκρουσι.⁶ Βέβαια, δύσκολα θά μπορούσε νά ἀνασυστήσῃ κανεὶς μιὰ διήγησι, τῆς ἱστορίας, μέ τὴν ἔννοια τῆς ἀναφορᾶς σέ μιὰ διαδοχὴ καταστάσεων, τῆς σύστασης μιᾶς ἀλληλουχίας συγκυριῶν, τῆς διατύπωσης μιᾶς θετικῆς ἐξήγησις τοῦ κόσμου. Ἡ νοσηματοδότησι, αὐτῶν τῶν ἀποσπασματικῶν ἀναφορῶν, ἡ συσχέτισι, καί, τελικά, ἡ κατανόησι τους, μποροῦν νά ἐπιχειρηθῶν, ἐάν τις θεωρήσουμε ἐκφάνσεις μιᾶς κοινωνικῆς ἀγορευτικότητος — ταυτόχρονα λειτουργικῆς, ἐπιχειρησιακῆς καί μυθολογικῆς. Δηλαδή, ἐάν ἐπιχειρήσουμε νά ἀνασυστήσουμε τὸν ἀφηγηματικὸ τύπο πού διέπει τὴν ἐκφορὰ τους, πού μᾶς δείχνει πῶς ἀντιλαμβάνονται οἱ ἄνθρωποι τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο γίνονται τὰ πράγματα καί τό ποιά εἶναι ἡ θέση τους στὴν ἱστορία — νά δοῦμε τελικά μιὰ ρητορικὴ τῆς ἀντιπαλότητος ἢ τοῦ πολέμου. Αὐτὴ ἡ ὀπτικὴ προσανατολιζέται στὴν ἀνασύστασι, ἑνός πεδίου, στό πλαίσιο τοῦ ὁποίου οἱ λέξεις καί οἱ ρίμες λαμβάνουν τίς σημασίες τους, ἐγγράφονται σέ διηγηματικά μοτίβα, σέ στερεότυπα σενάρια μέ δεδομένη καί τυποποιημένη δομή, πού διέπουν τὴν ἀφήγησι καί τὴν πρόσληψη τῶν γεγονότων. Νομίζω ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνάγνωσι, πού ἀφορᾷ λιγότερο ὅ,τι λέγεται γιὰ τοὺς ἀντιμάχους καί περισσότερο τὴν ἀνασύστασι, τοῦ πλαισίου προσδιορισμοῦ καί ἀξιολόγησις τους, μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀποδεσμεύσουμε νοσητροπίες καί νοητικῆς δομῆς πού στέγασαν μιᾶς τέτοιας ἔκτασης ἀσυνέχειες καί τομές στὴν καθημερινότη-τα ἀτόμων καί συλλογικότητων.

6. Πρὸβλ. τὴν προσέγγισι, τοῦ Ἑρ. Καψωμένου, *Δημοτικὸ τραγοῦδι*, ὁ.π.

Από τούς πλέον διαδεδομένους προσδιορισμούς του έαυτου και του άλλου στά τραγούδια, όπως άλλωστε συμβαίνει και στά δημοτικά, είναι αυτοί πού εκφέρονται στό συγγενικό ιδίωμα και παραπέμπουν στις αξίες τής ανδροπρέπειας, αξίες τής παραδοσιακής κοινωνίας σέ όλο τόν έλλαδικό χώρο και, ασφαλώς, πολύ ευρύτερα. Βλέπουμε λοιπόν τόν ήρωα νά φέρεται ως «παλικάρι», «άνδρειωμένο», «νέο», «γενναίο», «λεβέντη» «τιμημένο», ενώ τόν αντίμαχο νά προσδιορίζεται μέ αντίθετα χαρακτηριστικά. Τά πρόσημα πού συναντάμε πιά συχνά είναι «αξιοί γιοί», «άνδρειωμένα παλικάρια», «τιμημένα παιδιά», «έκδικητής», «έκδικήτρα, αντρικια όρμη», «έχουν λεβεντιά και χάρη», «λεβέντες του ΕΛΑΣ ή του ΕΔΕΣ», «τής λευτεριάς φρουροί και τής τιμής» κλπ. Πρόκειται γιά πρόσημα, ή σημασίες τών όποιων δέν είναι αυτονόητες ως πρός τήν πολιτική διαμάχη και, πάντως, δέν παραπέμπουν σέ κάποιο διακριτό πολιτικό σχέδιο. Έτσι θά διερευνήσουμε τίς σημασίες πού λαμβάνουν τά πρόσημα αυτά, ανάγοντάς τα σέ μία θεμελιακή κατηγορία, τήν ανδροπρέπεια.

Η ανδροπρέπεια συναρτάται, κατ' αρχήν, πρός τήν ανδρειοσύνη, δηλαδή τή μετάβαση του άρσενικού παιδιού στό καθεστώς του άντρα, όχι μόνο ως βιολογική κατάσταση, αλλά και ως κατάφαση σέ μία κοινωνικά αναμενόμενη συμπεριφορά πού αποδίδεται στόν καλό άντρα. Ο έφηβος γιά νά γίνει άνδρας, δηλαδή ανδρειωμένος, πρέπει νά ανταποκρίνεται στήν εικόνα του λεβέντη, του παλικαριού, στά συμφραζόμενα του όποιου περιλαμβάνεται ό έξοπλισμός, ή ικανότητα νά φέρει κανείς και νά χρησιμοποιεί μέ επιτυχία όπλα. Ο ανδρειωμένος, τό παλικάρι είναι τό άρσενικό παιδί πού έγινε άντρας κι αυτή ή μετάβαση σημαίνεται μέ τόν έξοπλισμό —ιδίως σέ συγκρουσιακές κοινωνίες πού έχουν συστήσει ένα βίαιο και έπιθετικό πρότυπο ανδροπρεπούς συμπεριφοράς. Τό παιδί πού, όπως λέει ένα δημοτικό τραγούδι, «είναι μικρός γιά φαμελιά/κι απ' άρματα [ή από κλεψιά] δέν ξέρει», μεταβαίνει στό καθεστώς του άνδρα, όταν ανταποκρίνεται στό πρότυπο του ανδρειωμένου, δηλαδή του θέσει ή δυνάμει πολεμιστή.

Ακόμα, ανδρειωμένος είναι αυτός πού —θέσει ή δυνάμει ένοπλος— έπιφορτίζεται μέ τήν προστασία τής τιμής του, μιάς αξίας συναφούς κατ' αρχήν μέ τή συγγένεια. «Τό είπαν οι προγόνι μας, τό λέει κι ή γενιά μας» (RvB, 323/4) λέει ό τραγουδιστής, σημαίνοντας ακριβώς τήν ύποχρέωση τής συνέχειας, πού

7. Βλ. παρουσίαση τής σχετικής φιλολογίας στό κείμενο του Δ. Τζάκη, «Άρματολισμός και συγγένεια», *δοκίμες*, 2(1994), σ. 33 κ.έ.

ἀναλαμβάνουν τὰ «βλαστάρια μιᾶς ἔνδοξης φυλῆς» (RvB, 373) —κάθε ἔνδοξης φυλῆς, θὰ προσέθετε κανεὶς μιλώντας γιὰ τὶς συγγενικά ὀργανωμένες ἀντιπαλότητες. Οἱ «γενναῖοι» πού, ὅπως λέει ὁ Ἕρως Βελουχιώτης, «δὲν προέρχονται ἀπὸ γενιὰ εὐνούχων», ἀνταποκρίνονται στὸ ἰδεώδες τῆς γονεϊκῆς συνέχειας καὶ εἶναι τὰ «ἄξια τέκνα ἀπὸ ἄξιους πατέρες»⁸ —γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ τὸ τραγούδι τοῦ ΕΔΕΣ κάνει λόγο γιὰ «ἀμούστακους Ἑπονίτες», ὁδηλοῦν γιὰ ἀντιπάλους πού δὲν ἀνδρειώθηκαν, δὲν φαίνονται ἄντρες.

Ἀνδρειωμένος, ὅμως, εἶναι κυρίως αὐτὸς πού φέρεται ἱκανὸς νὰ διαχειριστεῖ τὶς συναλλαγές του μὲ τὸν ἄλλο, ἐν δυνάμει ἐχθρό, πού βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὶς γραμμές τῆς συγγένειας καὶ τὴν ἐπικράτειά της μὲ τρόπο πού νὰ μὴν ἐπιτρέπει τὴν προσβολή, τῆς τιμῆς του. Ὅταν προσβάλλεται ἡ συγγένεια καὶ καταπατᾶται ἡ ἐπικράτειά της, τότε ὁ ἀνδρειωμένος καλεῖται νὰ ἀνταποδώσει τὴν προσβολή, καὶ νὰ ἐκδικηθεῖ, ὁδηλοῦν γιὰ ἀπεκδουθεῖ, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, τὸ πρόσημο τοῦ ντροπιασμένου. Σὲ κάθε ἄλλῃ περίπτωση, παραμένει ἀτιμασμένος, ἐπειδὴ ἔχει ὑποστῆ μιὰ προσβολή, καὶ ντροπιασμένος, διότι δὲν ἔχει ἀνταποδώσει καὶ ἐκδικηθεῖ. Ἐδῶ ἡ ὑπεκφυγή — ἂν ὀνομάσουμε ἔτσι τὴ μὴ ἀνταπόκριση στὴν κοινωνικά προσδοκώμενη συμπεριφορά τῆς ὑπεράσπισης/ἀνταπόδοσης — ποινικοποιεῖται καὶ ὁ ἀτιμασμένος/ντροπιασμένος ἀπαξιώνεται κοινωνικά.⁹

Ἡ ἀνδροπρέπεια, ὅμως, δὲν εἶναι τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ κάποιας κοινωνικῆς ομάδας, ἀλλὰ ἓνα καθολικὸ πρότυπο ἀνεξάρτητα ἀπὸ κοινωνικὴ θέση, ἢ ἰδιαίτερους ρόλους καὶ λειτουργίες. Τὸ πρότυπο μάλιστα αὐτὸ δὲν ταυτίζεται πάντα μὲ τὴ βίαιη καὶ ἐπιθετικὴ συμπεριφορά πού καλλιεργεῖται στὶς λεγόμενες συγκρουσιακὲς κοινωνίες. Τὸ πρότυπο τοῦ καλοῦ ἄντρα μπορεῖ ἀκόμα νὰ ταυτίζεται μὲ συμπεριφορὲς προσήλωσης σὲ παραδεδεγμένες ἀξίες προάσπισης τῶν σταθεροτήτων μιᾶς κοινωνίας¹⁰ καὶ ἀπόκρου-

8. Πρβλ. Ν. Σιδέρης, «Τὸ ἐμφύλιο σπέρμα. Ἡ Ἀντίστασις καὶ ὁ Ἐμφύλιος ὡς φαστασίωσις», *δοκίμιές*, 4(1996), σ. 193 κ.ε.

9. Ἐνδεικτικά: «Ντροπή γιὰ τὸν νέο στὴ μάχη, ἂν δὲν ριχθεῖ/[...] ντροπή στὸν λαὸ μας στὸν σκλάβο ντροπή/στὸ αἷμα ἂν δὲν πνίξει μιὰ τέτοια ζωή», στὸ Ε. Κυριαζῆ, (ἐπιμ.), *Τὸ ἀντάρτικο καὶ τὸ ἐπαναστατικὸ τραγούδι*, Ἀθήνα, Μνήμη, 1986, 5η ἐκδοσις, σσ. 19 καὶ 20 (ἐφεξῆς: ἈνΤρ).

10. Ἐνδεικτικά: «Βγῆκαν ἀντάρτες στὰ βουνά/ν' ἀγωνιστοῦν γιὰ λευτεριά./Ροῦμε-λη καὶ Θεσσαλία/καὶ χτυποῦν τὴν τυραννία./Καπεταναῖοι κι ἀρχηγοί./τῶν ἀνταρτῶν οἱ ὁδηγοί./Θέλουμε νὰ βάλουν τάξη./ἢ ψευτιά, ἢ κλεψιά νὰ πάψει» (RvB, 329). Ἀκόμα, «Γιὰ πρώτη φορὰ τὸ χωριὸ γιῶρισε τὴν ἐξουσία, ἡ ὁποία βγήκε γιὰ νὰ χτυπήσει τὴν

σης τῆς αὐθαιρεσίας, πρότυπο πού οὐκαιοποιούνται οἱ ἀντιστασιακές ὀργανώσεις ὅταν διεκδικοῦν γιά λογαριασμό τους τὸ ρόλο τοῦ ἐγγυητῆ τῆς τάξης. Καί αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ νοικοκύρη-ἐν-δυνάμει-ἀντάρτη ἀρνοῦνται πεισματικά οἱ κατεστημένοι πολιτικοὶ φορεῖς καί οἱ ξένοι, ἐπιμένοντας στὴ σταθερὴ διαφοροποίηση ἀντάρτη (=πολεμιστῆ) καί νοικοκύρη(=ἐξουσία).¹¹

Ὅμως, σέ ἄλλα κοινωνικά περιβάλλοντα καί σέ συνθήκες συγκρούσεων καί κινδύνων, τὸ πρότυπο τοῦ καλοῦ ἄντρα μπορεῖ νά πλησιάζει πρὸς αὐτὸ τοῦ φρόνιμου νοικοκύρη, αὐτοῦ δηλαδή πού δέν ἐκθέτει σέ κίνδυνο τὴ συγγένεια —καί στὴν περίπτωση τῆς κατοχῆς τὴν κοινότητα καί τὴν πατρίδα. Αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ καλοῦ ἄντρα/νοικοκύρη προβλήθηκε καί στὴν περίοδο τῆς Κατοχῆς ὡς παθητικὴ ἀποδοχὴ τῆς κατοχῆς ἢ μὴ πρόκληση τῶν κατακτητῶν.¹² Ὡς μιά ἐκδοχὴ τοῦ φρόνιμου θά πρέπει νά δοῦμε καί αὐτόν πού ἀναγνωρίζει καί ἀποκαθιστᾷ τὸν ἄλλο/ξένο στὴν περιοχὴ του ὡς φίλο[ξενούμενο] —γεγονός πού στοῦ πολιτικό λεξιλόγιο εἶναι μιά ἐκδοχὴ τοῦ προδότη. Γενικά, ὅπως θά δοῦμε καί στὴ συνέχεια, τὸ πολύσημο αὐτὸ πρότυπο τοῦ νοικοκύρη θά ἀποτελέσει ὄχημα ἀνταγωνιστικῶν σημασιολογήσεων καί ἀξιολογήσεων, πού θά συνδεθοῦν πάντοτε μέ τὴ συγκυρία καί τὴ θέση τῶν ἀντιμάχων στὴ διαμάχη.¹³

Ὅπως εἶπαμε, τὸ στοιχεῖο πού κατ' ἐξοχὴν προσδιορίζει τὸν ἀνδρειωμένο εἶναι κατ' ἀρχὴν ἡ στάση ἀπέναντι στὴν ξενικὴ εἰσβολὴ καί κατοχὴ,

ἐσχάτη προδοσία, τὸ ἔγκλημα, τὴ ζωοκλοπὴ κλπ., καί νά ἐμπεδώσει τὴν ἀσφάλεια», Ἔρης Βελουχιώτης, *Ὁ λόγος τῆς Λαμίας*, Ὀκτώβριος 1944, σειρά: *Ἑλληνικά Θέματα. Κατοχὴ, Ἀντίσταση, Ἐμφύλιος*, ἀρθ. 12, χ.τ., χ.χ., σσ. 27-8. Γιά τὴν «τάξη τῶν ἀνταρτῶν», βλ. ἀκόμα: Ρ. Βάν Βουσχότεν, *Ἀνάποδα χρόνια, Συλλογικὴ μνήμη καί ἱστορία στοῦ Ζιάκα Γρεβενῶν (1900-1950)*, Ἀθήνα, Πιθέρον, σ. 85 κ.έ., κ.ά.

11. Βλ. τὸ πολὺ χαρακτηριστικὸ τραγούδι, «Δέν κάνει ὁ Λούκας γιά ἀρχηγός, κι οὐδὲ γιά καπετάνιος./Μόν' κάνει γιά κλέφτης στὰ βουνά, στοὺς κλέφτες καπετάνιος./Νά τρώει ἀρνάρια τρυφερά, κριάρια σουβλισμένα» (*RvB*, 413).

12. Πρόκειται γιά μιά ἐκδοχὴ τοῦ «φρόνιμος» πού προσδιορίζει ἓνα ἐναλλακτικὸ σέ σχέση μέ τὸ κλέφτικο πρότυπο συμπεριφορᾶς ἀπέναντι στὸν κατακτητὴ καί ἀνήκει σέ μιά μακρὰ παράδοση ἀνταρσίας τοῦ ἀγροτοποιομενικοῦ χώρου. Γιά τὴ σχετικὴ φιλολογία, βλ. Γ. Κοντογιώργης, *Ἑλλαδικὴ λαϊκὴ ἰδεολογία*, Ἀθήνα, Νέα Σύνορα, 1978· Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ἀνταρσίας καί λαϊκὸς πολιτισμὸς*, Ἀθήνα, Πιθέρον, 1987· Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακὴ ἐπανάσταση καί Εἰκοσιένα*, Ἀθήνα, Πιθέρον, 1993.

13. Γιά τὸ «φιλότημο» καί τὸν «νοικοκύρη», πρβλ. Riki van Boeschoten, *From armatolic*, ὁ.π., σσ. 210. κ.έ. καί 215 κ.έ.

στήν παρουσία δηλαδή ενός ξένου στήν ἐπικράτεια τοῦ ἥρωα, τόν ζωτικό χῶρο τῆς πατρίδας/κοινότητας. Ἔτσι, ὁ ξένος ἀπό ἐν δυνάμει καθίσταται θέσει ἐχθρός καί ὡς μή-φιλοξενούμενος στήν ἐπικράτεια τοῦ ἥρωα προσδιορίζεται πλέον ὡς ἀντίμαχος. Ἡ κατάσταση τῆς κατοχῆς συνιστᾶ πρόκληση καί ὁ ἀπολογισμός τῆς ἐπιταγῆς πρὸς τόν ἀνδρειωμένο νά προστατεύσει τήν πατρίδα καί νά ὑπερασπιστεῖ τήν τιμῆ του.

Προχωρεῖς σέ σωρούς ἐρειπίων,
σέ μαύρης σκλαβιάς σκοτεινιά,
ξεπετιέσαι Ἑλλήνων γενιά,
πανοπλίες ἡρώων μοιράζεις
στά πιστά τῆς Ἑλλάδας παιδιά [...]
καί τά δίνεις στούς ἄξιους γιούς σου [...]
ἀπό σᾶς περιμένει ἡ Ἑλλάς. (ἈνΤρ, 18)

Ἡ ἀνταπόκριση σέ αὐτὴ τήν προσδοκώμενη στάση ἀπέναντι στόν ξένο-ἐχθρό συνιστᾶ τό μέτρο τῆς ἀνδρειοσύνης, προσδιορίζει τοὺς ἄξιους ἀπό τοὺς ἀνάξιους, τοὺς δειλοὺς ἀπό τοὺς γενναίους.

Εἴμ' ἐλεύθερος, μισῶ αἰῶνια
Γερμανούς καί Ἰταλούς κατακτητές,
δέ φοβοῦμαι ὄλμους καί κανόνια,
δέν ψιφῶ τοῦ ἐχθροῦ τίς μηχανές.
Φόβος τί θά πεῖ, εἶν' ἐντροπή
τό νά νιώσει τοῦ ἀντάρτη ἡ ψυχῆ. (RvB, 332)

Ἔτσι, ἐνόσον ἢ ἀντίσταση, ὡς ἀρνητική στάση ἀπέναντι στόν ξένο (πολιτική ἐπιλογή, ἀλλά καί διακίβευμα, σύμφωνα μέ ὅσα ἀναφέραμε περί τῶν σημασιῶν τοῦ νοικοκύρη) προβάλλεται σέ κάποια περιβάλλοντα — ὅπως ἐκεῖ πού κυριαρχοῦν οἱ ὀργανώσεις τῆς Ἀντίστασης — ὡς καθολική ἐπιταγῆ, ὁ ἀντιστεκόμενος πού προστατεύει τήν τιμῆ του ταυτίζεται μέ τόν ἥρωα καί αὐτός πού δέν ἀνταποκρίνεται σέ αὐτὴ τήν κοινωνικά προσδοκώμενη συμπεριφορά μέ τόν ἀτιμασμένο· ἐπεταῖ ἔτσι ἡ κοινωνική ἀπαξίωση τοῦ «ντροπιασμένου-ὑποταγμένου». Στάσεις καί συμπεριφορές πού ἐκκينوῦν ἀπό τήν παθητική («δειλία») καί φτάνουν ἕως τήν ἐνεργῆ ἀποδοχή τῆς κατοχῆς («φιλοξενία τοῦ ξένου-ἐχθροῦ-τοῦ-ἀδελφοῦ» ἢ, στό πολιτικό ἴδιωμα, «προδοσία») ἀξιολογοῦνται ἀρνητικά καί ἀποδίδονται στή συ-

γκυρία και με βάση τις αξίες της ανδροπρέπειας. Η πολιτική, όμως, θεματοποίηση των συμπεριφορών αυτών και ο προσδιορισμός του ντροπιασμένου-υποταγμένου ως αντιπάλου συναρτώνται με τη σταδιακή ήγemonία των οργανώσεων της Αντίστασης και τη συνακόλουθη ανάδειξη του ζητήματος της εξουσίας στην κατεχόμενη Ελλάδα.¹⁴

Οι οργανώσεις της Αντίστασης θέτουν το ζήτημα της εξουσίας και καταστρώνουν ένα πολιτικό σχέδιο που προσδιορίζεται εν πολλοίς από την κατάσταση του πολιτικού, δηλαδή την ξενική κατοχή, το κενό εξουσίας και τη σταδιακή ανάδειξη νέων πολιτικών δυνάμεων και ήγεσιών στην κατεχόμενη Ελλάδα.¹⁵ Ωστόσο, αυτό που προβάλλεται ως κυρίαρχο στοιχείο για την αποτίμηση και αξιολόγηση στάσεων και συμπεριφορών, τη διαχείριση της ενεστώσας κατοχής αλλά και της εξαγγελούμενης ελεύθερης κοινωνίας είναι η κρισιμότητα της κατάστασης που αποδίδεται, κατ' αρχήν, στην παρουσία του ξένου στην επικράτεια της κοινότητας/πατρίδας και, κατόπιν, στις στάσεις των πολιτικών ήγετων («αξίων ή ανάξιων πατέρων») και των πολιτικών αντιπάλων («τιμημένων ή ντροπιασμένων αδελφών») απέναντι στο γεγονός της κατοχής.

Αναφορικά λοιπόν με τη συγκυρία, μπορούμε να συγκεφαλαιώσουμε στην πρόταση ότι το πολιτικό ζήτημα μεταγράφεται στο συγγενικό ιδίωμα ως ακολούθως: εμπρός στην κατάσταση της κατοχής, οι αντρεωμένοι θα περιφρουρήσουν την τιμή της πατρίδας και θα αποκρούσουν τον ξένο, θα υποκαταστήσουν τους «ανάξιους πατέρες», θα τιμωρήσουν στην αρχή και θα εκτοπίσουν στη συνέχεια τα «ανάξια αδέλφια». Η, στη λογική των εθνικιστικών οργανώσεων, οι αντιστασιακές οργανώσεις, που διεκδικούν την ήγηση, εκλαμβάνονται ως ύβριστικά υποκατάστατα της νόμιμης («πατρικής») εξουσίας και ως διασπαστές της συνέχειας που αντιπροσωπεύουν οι κατεστημένοι πολιτικοί θεσμοί.¹⁶

14. Ν. Κοταρίδης, «Ταυτότητα και αντιπαλότητα στα τραγούδια της Έθνικης Αντίστασης», στο Κ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η Έθνικη Αντίσταση στην Εύρωπαιά. 50 χρόνια από το Έθνικό Συμβούλιο και την ίδρυση της ΠΕΕΑ*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1985.

15. Βλ. ενδεικτικά, Δ. Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*, Έλληνικά Θέματα, χ.τ., χ.χ., και *Έθνικος Δημοκρατικός Στρατός (ΕΔΕΣ). Ίδρυτικόν (1941), Πρόγραμμα (1943), Για μία νέα πολιτική ζωή (1943)*, Έλληνικά Θέματα, χ.τ., χ.χ.

16. Για παράδειγμα, «Μά οι γνήσιοι οι Έλληνες ποτέ δε θα σ' αφήσουν./Βουλγάρους και κομμουνιστάς για να σε κυβερνήσουν» (RvB, 333)· «κατσκοκλέφτες και λη-

Στή συγκυρία αυτή τῆς Κατοχῆς ἀλλά καί τῆς βίαιης ὑποκατάστασης τῆς ἐξουσίας, ὡς ὑπέρτατο ἀπειλούμενο καί προστατευόμενο ἀγαθὸ προβάλλεται ἡ πατρίδα/μητέρα-γῆ πού κινδυνεύει ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ ξένου κατακτητῆ καί τὴν κοινωνικὴ ἀταξία πού ἀντιπροσωπεύουν οἱ ξένοι, ἡ στάσι τῶν «πατέρων» καί τῶν «ἀδελφῶν». Ἔτσι, δὲν εἶναι μονάχα ὁ ἑαυτὸς καί ὁ ἀντίμαχος πού προσδιορίζονται καί ἀξιολογοῦνται μέ βάση αὐτὸ τὸ συγγενικό ἰδίωμα, ἀλλὰ καί τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο τῆς διαμάχης — ἡ ὑπεράσπισι, καί ἡ προστασία ἀπὸ τὸν ξένο, ἡ ἀπαξίωσι καί τιμωρία τοῦ ντροπιασμένου —, ὅπως καί τὸ ἀγαθὸ πού ὑπερασπίζεται ὁ ἥρωας, δηλαδὴ ἡ πατρίδα/μητέρα-γῆ. Ἡ εἰκόνα πού μᾶς δίνεται γιὰ τὴ σύγκρουσι, ἀκολουθεῖ τὸ παρακάτω μοτίβο: ἡ πατρίδα/μητέρα-γῆ ἀπειλεῖται καί προσβάλλεται ἀπὸ τὸν ξένο καί τότε καλεῖται ὁ γιὸς/ἥρωας νὰ ἀναλάβει δράσι, ἀνταποκρινόμενος ἔτσι στὴν προσδοκώμενη συμπεριφορὰ τοῦ ἀνδροπρεποῦς ἄντρα.

Μέσα στὴν καταιγίδα τοῦ πολέμου,
τοῦ φασισμοῦ τῆ μαύρη σκλαβιά,
πῆρες ντουφέκι καί θέλεις, γιέ μου,
νά πᾶς ἀντάρτης στά βουνά. (ἌνΤρ, 19)

Ἡ Κατοχὴ ἐκλαμβάνεται ὡς προσβολὴ καί μίανσι τῆς πατρίδας/μητέρας-γῆς, ὅποτε ὁ τραγουδιστὴς ἀπευθύνεται στὸν ἀνδρειωμένο — τὸν ἐνήλικο γιὸ πού ἀνταποκρίνεται στὸ πρότυπο τοῦ ἱκανοῦ νὰ φέρει ὄπλα παλικαριοῦ — γιὰ νὰ ἀποκρούσει τὴν ἀπειλή καί νὰ ἀνταποδώσει τὴν προσβολή. Ὅπως συμβαίνει, παραδείγματος χάριν, στά τραγούδια στὸν ἐλληνοϊταλικὸ πόλεμο, ὅπου μιλάει ἡ ἴδια ἡ πατρίδα/γῆ, τὸ βουνό:

Μαῦρα πετούμενα περνοῦν στὸν ἄσπρο οὐρανὸ μου,
βρομιζοῦνε τίς ράχες μου, τ' ἀγέρι μαγαρίζουν. (RvB, 315)

Ἡ Ἑλλάς προστάζει, ἡ γλυκιά πατρίδα
καί τὰ παιδιὰ τῆς προσκαλεῖ,
νά μὴ λερῶσουν τ' ἅγιο χῶμα
οἱ δολοφόνοι οἱ χιτλερικοί. (RvB, 338)

στές ἀμούστακοι ἐπονίτες, /εἴμαστε ἐμεῖς ἐθνικιστές καί γνήσιοι δημοκράτες, /κάτω ὄλοι οἱ κομμουνιστές καί κάτω οἱ πλουτοκράτες» (RvB, 391).

Σέ μιά κατάσταση κατοχής, ὁ ἄλλος/ξένος, ἐρχόμενος ἔξω ἀπό τήν πατρίδα, ἡ ὁποία ἐδῶ ἐκφέρεται στούς ὄρους τῆς τοπικότητας, προσβάλλει, πατάει τή γῆ καί τόν οἶκο, τόν ζωτικό χῶρο καί τό ἱερό τοῦ ἥρωα καί τῆς μητέρας/πατρίδας.

Νά καθαρίσουν τίς πλαγιές, νά διώξουν τούς φασίστες,
πού μόλυναν τόν τόπο μας, τά ὄμορφα χωριά μας. (RvB, 315)

Τί θέλουν οἱ φασίστες σέ χῶμα ἐλληνικό,
τό πέρασμά τους εἶναι πανούκλα καί κακό. (ἌνΤρ, 51)

Ἡ κατοχή τῆς πατρίδας/γῆς ἐκλαμβάνεται ὡς ἀτιμωτική πράξη γιά τή συγγένεια καί βέβηλη γιά τόν τόπο καί γι' αὐτό ὁ τραγουδιστής καλεῖ τόν ἥρωα νά «ξεβρομίσει» τήν πατρίδα/γῆ καί νά «ξεπλύνει» τήν προσβολή πού δέχθηκε ἡ πατρίδα/μητέρα. Τά παραδείγματα στά ἀντάρτικα τραγούδια, ὅπου ἀκολουθεῖται ἡ ἐκδοχή τοῦ «πατάω» ὡς συνώνυμου τοῦ «ὑποτάσσω»¹⁷ εἶναι ἐνδεικτικά:

Ἄ φασισμός ἐπλάκωσε τόν τόπο πέρα ὡς πέρα [...]
κατέβηκαν στούς κάμπους, χτυπῆσαν τά χωριά,
ἀτίμασαν κοπέλες καί κάψανε χωριά. (RvB, 352)

[...] φασίστες βρομεροί, Βούλγαροι Γερμανοί. (RvB, 358)

Βλέπουμε παραστατικά αὐτή τήν πρόσληψη τῆς κατάκτησης ὡς μίανσης καί προσβολῆς. Ἐδῶ, ἡ εἰκόνα τῆς προσβεβλημένης πατρίδας/μητέρας, πού συνήθως φέρεται νά κλαίει μαυροφορεμένη, συνιστᾷ ἕναν ἀπολογισμό τῆς κατάστασης πού ἐπιτάσσει τόν ἥρωα νά ἀνταποκριθεῖ στήν κοινωνικά ἀναμενόμενη συμπεριφορά τῆς ἀνδροπρέπειας, νά προστατέψει τήν πατρίδα/μητέρα καί νά «ξεπλακώσει», ὅπως λέει τό τραγούδι, τήν πατρίδα/γῆ. Στό ἴδιωμα τῆς συγγένειας καί τούς ὄρους τῆς ἀνδροπρέπειας, ὁ ἥρωας καλεῖται νά «σηκώσει» τήν προσβολή καί νά «ξεπλύνει» τήν ἀτιμία πού ἔγινε πάνω στήν πατρίδα/μητέρα-γῆ.

17. Πρβλ. Κ. Χατζηδάκης, «Χρήσεις καί παραστάσεις τοῦ σώματος στήν ὀσμνοκρατούμενη κοινωνία», *δοκίμες*, 2(1995), σ. 69 κ.έ.

Ἡ ἀπόδοση τῆς διαμάχης κατακτητῶν-ἀντιστασιακῶν μέ αὐτόν τόν τρόπο ἐπιτάσσει τήν καθολική ἀντίθεση στόν ξένο καί λειτουργεῖ ὡς ἐπιβεβαίωση τῶν συνεκτικῶν δεσμῶν τῆς κοινότητος ἀπέναντι στόν τοπικά καί συγγενικά ἄλλο. Καθώς μάλιστα στό πολιτικό ἐπίπεδο οἱ στάσεις αὐτές συνιστοῦν διακύβευμα, ἡ προβολή τῶν ἐπιλογῶν ἀντίστασης ὡς καθολικῆς κοινωνικῆς προσταγῆς ἀπονομιμοποιεῖ ἐναλλακτικές στάσεις ἀπέναντι στήν κατάκτηση (παθητικῆ ἀποδοχή, μή ἔχθεση σέ κίνδυνο, συνεργασία-φιλοξενία) καί ἀποδίδει τή διαφοροποίηση στό ἐσωτερικό τῆς κοινότητος ὡς δειλία/ἀνανδρεία καί κατόπιν ὡς ἀτιμία/προδοσία.

Στό ἴδιο σημασιολογικό πλαίσιο ἐντάσσονται καί στό ἴδιωμα τῆς συγγένειας ἐκφέρονται οἱ πρακτικές τοῦ ἀντιμάχου, πού φέρονται νά ἀντίκεινται στίς ἀξίες τῆς ἀνδροπρέπειας. «Ἀντάρτες δέν ἐβρήκανε, βάζουν φωτιά καί καΐνε», «κατέβηκαν στούς κάμπους... ἀτίμασαν κοπέλες», λένε τά τραγούδια γι' αὐτούς τούς «ἀνανδρους» ἄνδρες, τούς μή ἀνδροπρεπεῖς πολεμιστές. Πρόκειται γιά πρακτικές προσβολῆς τοῦ οἴκου/τόπου ἢ γιά μοτίβα πού ἀνήκουν σέ μά ρητορική τοῦ πολέμου καί δηλώνουν προσβολή στό πρόσωπο τοῦ ἀντιμάχου μέσα ἀπό τό πάτημα τοῦ τόπου, τήν κατάκτηση τοῦ ζωτικῆς του χώρου. Ὁ ξένος ἐν δυνάμει ἐχθρός, ὅταν παρουσιάζεται στήν ἐπικράτεια τοῦ ἥρωα χωρίς νά εἶναι φιλοξενούμενος, ἐννοεῖται ὡς ἀπειλή καί προσβολή γιά τήν πατρίδα/γῆ. Συνεπῶς, αὐτή ἡ κατάσταση συνιστᾷ προσταγή πρὸς τόν ἥρωα νά ἀναλάβει δράση καί νά ἀπαντήσῃ. Ἔτσι, μιά κατάσταση κατοχῆς, δηλαδή κοινωνικῆς ἀταξίας, ὑπαγορεύει τήν ἐξοδὸ τοῦ ἥρωα ἀπὸ τήν ἐστία, πού διατυπώνεται συνήθως μέ τή φράση «[ἀναγκάστηκε καί] πῆρε τά βουνά», ἢ «[ἀναγκάστηκε καί] βγήκε στό βουνό».¹⁸ Ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια, τό βουνό, ἀπὸ ἀγριὸς μή-κατοικημένος χώρος, μετασχηματίζεται λόγω τῆς κοινωνικῆς ἀταξίας σέ τόπο τοῦ ἐλευθερωτῆ. Ὅπως μᾶς λέει καί ἓνα ἀπὸ τά ωραιότερα τραγούδια:

Ποῦ 'σαι, μανούλα, νά μέ ἴδεῖς γιά νά μέ καμαρώσεις [...]

Μᾶς κάψανε τό σπίτι, πάει κι ἡ ἀχυράνα

κι ἐγὼ πάω στήν Γκιώνα καί ποῦ θά πάω ἀκόμα. (RvB, 325)

18. Πρβλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακὴ ἐπανάσταση καί Εἰκοσιένα*, ὁ.π., τό κεφάλαιο «Ὁ κατακτημένος ποῦ ἂν καί κατακτημένος ἐξοπλίστηκε καί λεηλατεῖ, ὅπως ἀρμόζει σέ κατακτητῆς. Μιά τοπολογία τοῦ ἀρματολισμοῦ», σ. 21 κ.έ.

Γενικά ἡ δράση τοῦ ἀντίμαχου, ὅταν μάλιστα βρίσκεται στὸν τόπο τοῦ ἥρωα, παρουσιάζεται ὡς ἀνανόρη καὶ ὄχι ὡς ἀξιοσύνη στὸν πόλεμο, ἀφοῦ ἡ παρουσία στὸν ξένο τόπο καὶ οἱ πρακτικὲς κατοχῆς ἀντιβαίνουν τὴν ἠθικὴ τάξη τῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἠθικὴ τοῦ ἀνδροπρεποῦς πολέμου:

Ἔλα, βρέ ἄπιστε Ἰταλέ, κορόιδο Μουσολίνι
 νά μετρηθοῦμε ἴδω μαζί, νά ἰδεῖς τό τί θά γίνει.
 Δέν ἔχει γέρους κι ἄρρωστους σήμερα γιά νά σφάζεις
 οὔτε κορίτσια ντροπαλά, οὔτε χωριά νά κάψεις,
 παπαδες γιά νά τυρανῶς στή μέση στό παζάρι,
 ἔχεις μπροστά σου σήμερα τόν καπετάνιο Ἄρη. (RvB, 326)

Πρόκειται γιά τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς ἀρνητικῆς ἀμοιβαιότητος, ὅπου ὁ ἥρωας ἀναλαμβάνει νά ἀντιπαλέψει τὸν ἀντίμαχο, καλεῖται νά ἐκδοκηθεῖ τίς ἀνανόρες γιά τὸν ἴδιο καὶ ἀτιμωτικὲς γιά τὴν πατρίδα πράξεις τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ ἥρωας παρουσιάζεται ὡς «φρουρός τῆς τιμῆς» καὶ ὡς «ἐκδοκητῆς». Ἡ διαμάχη παριστάνεται πάλι μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιωμα τῆς συγγένειας καὶ, αὐτὴ τὴ φορά, στοὺς ὅρους τῆς βεντέτας, ὅπου οἱ ἀντιπαλότητες καὶ οἱ ἀλληλεγγυότητες δέν παραπέμπουν στό ἐπίδικο διακύβευμα τῆς συγκυρίας, ἀλλὰ σέ «συγγενικά», δηλαδή στὶς ὑποστασιοποιημένες ἐξω ἀπὸ τὴ σύγκρουση, καὶ ὄντολογικά κατὰ μιὰ ἔννοια ὀργανωμένες διαμάχες. Τώρα οἱ ἥρωες ἀποκαλοῦνται «ἀδελφια», συνδέονται δηλαδή φαντασιακά μέ δεσμούς αἵματος καὶ καλοῦνται νά συμπεριφερθοῦν ἀλληλέγγυα, πέρα ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερο διακύβευμα τῆς σύγκρουσης:

ἐμπρός ἀδελφωμένοι καὶ σάν ἄντρες μέ τιμὴ (RvB, 376)

ὦ, ἀγώνα, ἐσύ πατέρα κάθε εὐγενικῆς καρδιάς,
 πού μᾶς ἔδεσες μέ αἷμα καὶ μέ πνεῦμα ἐλευθερίας (RvB, 376)

ἀδελφια [...] Ζητοῦν ἐκδίκηση αὐτοὶ πού πέσανε γιά μᾶς (RvB, 365)

Ξυπνᾶνε οἱ σκλάβοι κι ἐκδίκηση, αἷμα
 ζητᾶν στήν ἀντάρα, νικώντας τό ψέμα [...]
 Παντοῦ οἱ ἐργάτες, ἀγρότες ξυπνᾶνε
 κι ἐκδίκηση αἷμα στό αἷμα ζητᾶνε,
 γιά κείνους πού πέσαν ἐκεῖνοι πού ζοῦν,
 τό αἷμα θυμάτων γιά πάντα θρηνοῦν [...]
 στό τίμιο λάβαρο πάντα πιστοί. (ἌνΤρ, 19-20)

Καθώς, λοιπόν, ἡ διαμάχη ἀνάγεται στά ὄντολογικά/ταυτολογικά στοιχεῖα τῶν ἀντιμάχων, τό πρόσημο τοῦ ἐκδίκητῆ πού συναντοῦμε ἀποδίδει κάτι πού δέν μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ στήν πολιτική γλῶσσα μέ μιᾶ ἀντίστοιχη λέξη, ὅπως, παραδείγματος χάριν, «ἀπελευθέρωση ἀπό τόν ξένο» ἢ «τιμωρία τοῦ ἀνάξιου οἰκείου». ¹⁹ Ἡ λέξη ἐκδίκησι πού ἀνήκει στό ἴδιωμα τῆς συγγένειας σημαίνει ὅτι οἱ ἀντίμαχοι διεξάγουν ἕναν πόλεμο πέρα ἀπό τό ἰδιαιτέρο, συγκυριακό διακύβευμα καί, στό πλαίσιο μιᾶς ἀρνητικῆς ἀμοιβαιότητος, ἀνταποδίδουν τίς προσβολές τοῦ ἑνός πρὸς τόν ἄλλο, ὑπερασπιζόμενοι, μέσα ἀκριβῶς ἀπό τή συνέχεια τῆς συγκρούσεως, τήν ταυτότητα τῶν συγκρουομένων. ²⁰

Ὁ ἥρωας καλεῖται νά ἀνταποκριθεῖ στό ἰδεῶδες τῆς ἀνδροπρέπειας, νά προστατέψει ὀηλαδῆ τήν τιμή καί νά ἐκδικηθεῖ τήν προσβολή, προκειμένου νά ἐγγυηθεῖ τή ἠθική «συνέχεια τῆς γενιάς» του. Στό πλαίσιο αὐτό μποροῦμε νά διαβάσουμε τό ζεῦγος ἀξιος/ἀνάξιος πού συναντοῦμε στά τραγούδια. Μέ τό πρόσημο «ἀξιο τέκνο» φέρεται αὐτός πού μπορεῖ καί ἀναλαμβάνει νά προστατεύσει τή μητέρα/πατρίδα-γῆ ἀπό τήν ἀπειλή, καί νά ἀπαντήσει στήν προσβολή. Ἐδῶ τό πρόσημο «ἀνάξιος» δέν ἀποδίδεται στόν ἀντίμαχο, ἀλλά στόν ντροπιασμένο ἀδελφό, ὁ ὁποῖος δέν ἀνταποκρίνεται στό πρότυπο τῆς ἀνδροπρέπειας, δέν ἀξιώνεται νά ὑπερασπίσει τό ὑπέρτατο ἀγαθό, τήν πατρίδα/μητέρα-γῆ, καθώς ἀποδεικνύεται δειλός καί ἀνανδρός — πρόσημα πού στήν πορεία διολισθαίνουν ὀλοένα καί περισσότερο πρὸς τό «προδότης» καί τό «ἀντίμαχος».

Φωτιά τσεκούρι σέ ὄλους τούς προδότες,
τούς αἰτίους τοῦ κάθε μας κακοῦ. (RvB, 346)

19. Βλ. σχετικᾶ, «Διατάξεις γιά τή Λαϊκή Αὐτοδιοίκηση καί τή Λαϊκή Δικαιοσύνη, Διαταγή τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου τοῦ ΕΛΑΣ», ὅπου ὀρίζεται ρητά ὅτι ὁ σκοπός δέν εἶναι ἡ ἐκδίκησι, ἀλλά ἡ βελτίωση τοῦ ὑπαίτιου. Ἡ διάταξη αὐτή μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀπάντησι, σέ μιᾶ διαδεδομένη, πρακτική ἀνταποδόσεων ἢ στήν πρόσληψη ὀρισμένων πρακτικῶν στους κώδικες τῆς ἐκδίκησης. Περισσότερα στό Ρ. Βάν Μπουσχόπεν, «Ἡ τάξη τοῦ λαοῦ καί ἡ τάξη τῶν ζορμαπάδων», στό Κ. Κουτσούνης Ἡ Ἑθνική Ἀντίσταση στή Ἑὐρυστανία, ὁ.π. Βλ. καί Ἀνάποδα χρόνια, ὁ.π.

20. Στό πλαίσιο μιᾶς τέτοιας ἀντιλήψεως τῆς ἱστορίας, ἡ ἐνεστῶσα σύγκρουσι, καί κυρίως ἀναφορικά μέ τόν ἐσωτερικό ἐχθρό θά συναντήσῃ νεωτερικῆς ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας, ὅπου ἡ διαμάχη ἀποδίδεται ὡς ἐκβολή, στή συγκυρία μιᾶς ἱστορικῆς ἐκκρεμότητος ἢ μιᾶς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, πού ἡ παρουσία τοῦ ξένου ἀπλῶς τήν ἀναδεικνύει. Βλ., σχετικᾶ, Ν. Κοταρίδης, «Ἱστορία καί ἡ σύγκρουσι», ὁ.π.

Κι ἂν βρέθηκαν στό δρόμο σου προδότες πουλημένοι,
γιά σένα ὁ Ζέρβας ξαγρυπνᾷ, Ἑλλάδα δοξασμένη. (RvB, 333)

Στούς προδότες χαρίζω λεπίδι
στούς ἐχθρούς εἰμ' ἐγώ ἐκδικητής. (RvB, 387)

Ἐπίστοιχη χρήση γίνεται καί μέ τό πρόσθημο «τίμος»/«ἄτιμος». Ὡς τίμος φέρεται αὐτός πού συμπεριφέρεται κατά τίς συμβάσεις, δέν προσβάλλει τήν τιμή τοῦ ἄλλου (ὅπως οἱ ἄτιμοι Ἴταλοί ἢ ἀργότερα ἄτιμοι Ἑγγλέζοι, Ἑσκιμῶτες, Ἑδουάδοι κλπ.) καί ἀποτρέπει τήν προσβολή τῆς δικῆς του τιμῆς, ζεῖ δηλαδή μέ ἐντιμότητα. Εἶναι μιά θετική ἐκδοχή τοῦ πρότυπου «νοικοκύρης», γιά τό ὅποιο κάναμε λόγο προηγουμένως. Δηλαδή τό πρόσθημο «τίμος» δέν ἀνάγεται ἔτσι κι ἄλλιως σέ κάποιο ἐπαναστατικό ἰδεῶδες, γιατί ἀκριβῶς ἔξω ἀπό τίς ἀξίες τῆς ἀνδροπρέπειας καί τῆ συνθήκη μᾶς ἀρνητικῆς ἀμοιβαιότη-
τας δέν λαμβάνει κάποια ἐπιθετική/πολεμική σημασία. Ἄτιμος, λοιπόν, εἶναι κι αὐτός πού προσβάλλει τήν τιμή κάποιου («ἄτιμοι Ἴταλοί, ἄτιμα σκυλιά») ἢ δέν ὑπερασπίζεται, ὡς ὀφείλει, τήν ἴδια του τήν τιμή. Ἔτσι, στίς σημασίες τοῦ ἄτιμος συμπεριλαμβάνονται ταυτόχρονα ὁ ἀτιμωτής καί ὁ ἀτιμασμένος-ντροπιασμένος. Τά ἴδια αὐτά πρόσθημα ἀποδίδονται καί στόν προδότη, πού εἶναι ἀνάξιος καί ἄτιμος, ἀφοῦ δέν προσταπίζεται τήν τιμή του, προσβάλλει μέ τήν πράξη του (συνέργια στόν ξένο ἢ φιλοξενία τοῦ ἐχθροῦ-τοῦ-ἀδελφοῦ) τήν τιμή ἄλλων καί, ἐπιπλέον, ὡς κατακτημένος παραμένει ἀτιμασμένος/ντροπιασμένος, ἀφοῦ δέν ἀνταποδίδει τήν προσβολή πού ἔγινε στήν πατρίδα/μητέρα-γῆ.

Τό ἄξιό τέκνο, λοιπόν, εἶναι αὐτό πού συμπεριφέρεται ὡς προστάτης τῆς πατρίδας/μητέρας-γῆς, ἐνῶ τό ἀνάξιο αὐτό πού δέν ἀνταποκρίνεται καί δέν ἀπαντᾷ, ὅπως ἡ κοινωμία προσδοκᾷ, στήν πρόκληση καί τήν ἀπειλή. Γι' αὐτόν τό λόγο δέ ἀξιῶνεται νά ὀνομασθεῖ ἀντίμαχος τοῦ ἥρωα, ἀλλά διαπομπεύεται. Θυμίζω τή φράση τοῦ Ἄρη Βελουχιώτη: «Ναί, σφάξαμε, ἀλλά σφάξαμε προδότες», ἢ τό σύνθημα «κρεμάλα στούς προδότες» ἢ, πάλι, αὐτή τή φρικιαστική εἰκόνα μέ τά κομμένα κεφάλια στούς φανοστάτες πού ἀνήκει στή μακρά παράδοση πρακτικῶν διαπόμπευσης καί εὐτελισμοῦ τοῦ ἀντίμαχου, παριστάνοντάς τον ὡς ἀνάξιο καί ἐπαίσχυντο.

Ἄφοῦ τοῦς ἐσκοτώσανε μέ κοφτεροῦς μπαλτάδες,
στά δέντρα τά κεφάλια τους κρεμάσαν οἱ φονιάδες,
τσιγάρο τοῦς ἐβάλανε στό στόμα γιά νά πιοῦνε,
τραγοῦδια ἐπαναστατικά τοῦς λέγανε νά πιοῦνε. (RvB, 346)

Τόν Ζέρβα θά τόν δέσουμε στοῦ Ἄρη, τή φοράδα
καί θά τόν σεριανίσουμε σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα. [...]
Ἄπάνω στά ψηλά βουνά θ' ἀνοίξουμε ἓνα λάκκο,
θά θάψουμε τό φασισμό χωρίς παπά καί διάκο. (RvB, 347)

Ἄς θυμηθοῦμε πάλι ὅτι στόν Ἐμφύλιο καί οἱ δύο πλευρές κατηγοροῦσαν τόν ἀντίπαλο γιά προδοσία τῆς πατρίδας, ὀηλαδή, γιά τό ὅτι δέν ἀνταπεδωσαν τήν ξενική προσβολή πάνω στήν πατρίδα/μητέρα-γῆ καί, ἐπιπλέον, τήν ἐξέθεταν στήν ἀτίμωση (ἀντιστασιακοί) ἢ συμμετεῖχαν στήν ἀτίμωσή της (συνεργάτες), «φιλοξενώντας» ἢ, ἀργότερα, προστρέχοντας στόν ἐχθρό-τού-ἀδελφοῦ.

Ἔτσι, πρῖν ἀκόμα ἐκδηλωθοῦν οἱ ἐσωτερικές συγκρούσεις, βρισκόμαστε στό κατώφλι μιᾶς ρήξης, μιᾶς ἀσυνέχειας μέσα στήν ἱστορία. Στό βαθμό πού οἱ ἐσωτερικές ἀντιθέσεις ἀκολουθοῦν ἢ συνέλκουν ἐμπλοκές ξένων, ἢ παράστασι, τῆς ἐνότητας τῆς κοινότητας/πατρίδας — πού προσδιορίζεται καί ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τόν τοπικά καί συγγενικά ἄλλο— διασπᾶται καί ἡ ἀνάκτησή της ἐπιχειρεῖται μέσω τῆς ἐκκαθάρισης.

Τό φασισμό μέ ὄπλο πολεμάμε.
ὥσπου νά λείψει ἀπό τή γῆ,
προδότες καί ἀντίδραστ, μισοῦμε,
στή νίκη ὁ λαός μᾶς ὀδηγεῖ. (ἌνΤρ, 32)

Ἐδῶ ὁ ἀντίμαχος δέν εἶναι ἓνας ξένος κι ἡ ἀπειλή δέν ἔρχεται ἔξω ἀπό τά ὄρια τῆς κοινότητας, ἀλλά εἶναι ἓνας «ἀδελφός» πού ἔγινε «ξένος/ἐχθρός» μέσα στό ἴδιο του τό σπίτι. Ἐδῶ ἀρχίζει μιᾶ τραγική, οὐκεία καί ἀνοίκεια ταυτόχρονα, σύγκρουση, μιᾶ σύγχυση, στά ὄρια τῆς συγγένειας καί τῆς τοπικότητας.

Τώρα δέν μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ πλέον ἡ ἐπικράτεια τῆς συγγένειας, ἡ ἴδια ἡ πατρίδα/μητέρα-γῆ. Ὁ κάθε ἥρωας δέν προασπίζεται κάποια ὀριοθετημένη ἐπικράτεια, ἡ πατρίδα/μητέρα-γῆ εἶναι ταυτόχρονα ἀντικείμενο υπεράσπισης καί προσβολῆς, κατάκτησης καί ἀπελευθέρωσης. Τό ἴδιωμα τῆς συγγένειας ἐπιστρατεύεται πάλι γιά νά ἀποδώσει αὐτό τό ἐμφύλιο δράμα. Ὁ ἴδιος πού γίνεται ἄλλος φέρεται μέ πρόσημα πού τόν τοποθετοῦν φαντασιακά ἔξω ἀπό τά ὄρια τῆς πατρίδας/μητέρας-γῆς, εἴτε μέσω κάποιου ἐθνικοῦ προσδιορισμοῦ (π.χ. γερμανοτσολιάδες ἢ ἐαμβοβούλγαροι), πού το-

ποθετεί τόν συγγενή-έχθρό εκτός του ζωτικού χώρου, είτε, πάλι, μέσω χαρακτηρισμῶν πού ἀναιρούν τήν αἱματική σχέση τῶν ἀντιμάχων καί, πέρα ἀκόμα κι ἀπό τούς ἐθνικούς προσδιορισμούς, κατατάσσουν τόν ἄλλο στό κόσμο τῆς φύσης (σκυλιά, κοράκια, λύκοι κλπ.), δηλαδή καί πάλι τοπολογικά ἔξω ἀπό τήν κοινωνία καί τόν πολιτισμό.

Ἡ μεταγραφή τῆς ἀντιπαλότητας καί τῆς σύγκρουσης στόν ἄξονα φύση-πολιτισμός ἀκολουθεῖ μιὰ μακρά ποιητική παράδοση. Στή δημοτική ποιητική παράδοση ἐπιστρατεύονται μεταφορές ἀπό τήν τάξη τῆς φύσης προκειμένου νά ἀποδοθοῦν ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά ἢ νά ἐπιχειρηθεῖ ὁ ἀπολογισμός μιᾶς κατάστασης. Γενικά θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι στή ρητορική τῆς ἀνταρσίας οἱ σχέσεις φύσης-πολιτισμοῦ ἀποδίδουν τήν κοινωνική τάξη ἢ τήν κοινωνική ἀταξία (ἢ τήν ἁρμονία-δυσἁρμονία φύσης καί πολιτισμοῦ).²¹ Ἔτσι, ἡ σχέση φύσης-πολιτισμοῦ σημαίνεται διπλά: κοσμική ἁρμονία-δυσἁρμονία πού ἀναλογεῖ στό δίπολο κοινωνική τάξη-ἀταξία. Ἀπό αὐτή τήν πολυσήμαντη σημασιολογική καί μυθολογική περιοχή θά σχολιάσουμε δύο ζητήματα: τή σχέση βουνό (φύση)-οἰκισμένος χῶρος (κοινωνία) καί τή σχέση θεριό (θετικός ἢ ἀρνητικός ἥρωας/φύση)-κοινωνία (τάξη ἢ ἀταξία/πολιτισμός).

Τό πρόσθετο «βουνό», ὁ μή-κατοικημένος χῶρος, πού ἀνήκει σέ μιὰ μακρά παράδοση ρητορικῆς τῆς ἀνταρσίας (ὅπως φαίνεται ἰδιαίτερα στό κλέφτικο καί ἀργότερα τό ληστρικό τραγούδι), σημαίνεται διπλά καί στά ἀντάρτικα τραγούδια. Τό βουνό εἶναι ὁ «ἀπάτητος» χῶρος, ὅπου κατοικεῖ τό «θεριό» ἢ πηγαίνει ἡ «τρέλα», μιὰ συμπεριφορά πού δέν ἐγγράφεται στίς κανονικότητες τῆς «ἐδραίας» παραδοσιακῆς κοινωνίας — ὅπου πρέπει νά συμπεριλάβουμε βέβαια τήν καρτερικότητα καί τήν ὑποταγή. Τό βουνό λοιπόν συνιστᾷ τόπο ἐξορκισμοῦ καί ἀποβολῆς τοῦ κακοῦ («ἡ τρέλα πηγαίνει στό βουνά»),²² ἀλλά

21. Βλ. καί Ν. Σιδέρης, «Τό ἐμφύλιο πνεῦμα», στόν παρόντα τόμο. Μεταφορές ἀπό τήν τάξη τῆς φύσης ἐπιστρατεύονται γιά νά ἀποδώσουν τήν καθολική ἀντίθεση τοῦ ἥρωα καί τοῦ ἀντιμάχου. Ἐνδεικτικά, «Τί ἔχεις κατμένε κόρακα καί σκυζεις καί φωνάζεις; / Μήπως δεψᾶς γιά αἷματα, μήπως πεινᾶς γιά σάρκα» (RuB, 318). Ἄλλες φορές πάλι οἱ μεταφορές αὐτές ἐκφράζουν τήν ἁρμονία φύσης καί πολιτισμοῦ: «χαρούμενο ἀγέρι φυτᾶ. / ροδίξεις στόν κόσμο χαρούμενη αἰγή» (ΑνΤρ, 29)· ἢ πάλι: «τῆς σκληθιάς τά μαῦρα θάμπη, [...] βαριά στενάζουν τά βουνά κι ὁ ἥλιος σιννεφιάζει» (ΑνΤρ, 34).

22. Πρβλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά μελετήματα*, Ἀθήνα, Νέα Σίνωρα, 1979, σημάδια τοῦ τόπου, σ. 15 κ.έ. Πρβλ. τό τραγούδι, «Λόχος τρελῶν περνάει,

ταυτόχρονα χώρο καταφυγίου του ήρωα που υφίσταται την κοινωνική αδικία («βγήχε στό κλαρί»).²³

Αυτή η διπλή σήμανση, δεν έχει να κάνει με κάποια οντολογικά, χαρακτηριστικά στοιχεία του κλέφτη/άντάρτη, όπως θέλει η ρομαντική φιλολογία, αλλά συναρτάται με την κατάσταση της κοινωνικής τάξης ως προς την οποία προσδιορίζεται. Όταν η «τρέλα», δηλαδή η ανυπακοή και η ανταρσία προσδιορίζονται ως απειλή για την κοινωνική τάξη, τότε το θουνό είναι ο χώρος εξορκισμού και αποβολής του «κακού». Όταν η ανταρσία προσδιορίζεται ως αντίδραση σε μία κατάσταση κοινωνικής αταξίας, τότε το θουνό είναι ο τόπος καταφυγίου του ήρωα και η «έξοδος» αντιπροσωπεύει το ενδεχόμενο της απελευθέρωσης.

Ἄπάνω στά ψηλά θουνά παλεύουν γιά τή λευτεριά.

Ἄντάρτες βγήχε στά θουνά, γιά τή ζωή, τή λευτεριά. (ΑνΤρ. 31)

Τό ίδιο τό «θουνό» καθίσταται, από τόπος εξοστρακισμού, τόπος εξαγνισμού και συναντᾶ τούς συμβολισμούς της ελευθερίας σε αντίθεση, με τούς συμβολισμούς της υποταγῆς που αποδίδονται στον «κάμπο» —και, στην περίπτωση μας, στην καρτερικότητα του οίκου.

Αυτός ακριβώς ο προσδιορισμός της σχέσης φύση-πολιτισμός ως κοσμικής αρμονίας ή σύγκρουσης συνιστᾶ διακείμεμα στους κόλπους της κοινωνίας. Από την πλευρά της εξουσίας και της φρόνιμης συμπεριφοράς, ο εξερχόμενος είναι «αγρίμυ». ²⁴ «τρέλος» («ἀπονενοημένος», γιά νά θυμηθοῦμε ἕνα γιά αἰῶνες προσφυλές πρόστιμο τῆς εξουσίας), δηλαδή, απειλή, για την κοινωνική τάξη. Από την πλευρά του αντάρτη, ο εξερχόμενος αντιπροσωπεύει τό ενδεχόμενο της ανέκκλητης της κοινωνικής τάξης. Και στις δύο περιπτώσεις η αντίθεση, φύση-πολιτισμός ανάλογη στην αντίθεση, αντάρτης-εξουσία, ως

πραγματούμενος γιά τή γραμμή, /σκιαζέται ὁ τόπος καί βροντᾶει. σκιαζόνται καί οἱ Γερμανοί» (RtB, 391).

23. Ἡ σήμανση τῶν προστίμων «κλέφτης», «κλαρίτης», «κλεπτής», «άντάρτης» παραμένει μέχρι σήμερα ἀμφισβητή, γεγονός πού δέν ἀφεύεται μόνον στήν ἐπίδραση, τῆς ρομαντικῆς φιλολογίας καί ἰδίως στήν ἀναρχική, τῆς ἐκδοχῆς, ἀλλά καί στή λειτουργία τῶν σχετικῶν πρακτικῶν στήν παραδοσιακή κοινωνία. Ἡβλ. Στ. Δαμασκίος, *Παράδοση, ἀνταρσίας καί λαϊκός πολιτισμός*, ὁ.π. Καί Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή ἐπανάσταση*, ὁ.π.

24. Ἐνδεικτικά, «Φασιστάδες μαῦροι ὄρακοι μᾶς βρωμίσανε τή γῆ» (ΑνΤρ. 40).

έσωτερικό διακύβευμα στό πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Τό διακύβευμα λοιπόν εἶναι νά προσδιοριστεῖ καί νά ἀξιολογηθεῖ ἡ σύγκρουση τοῦ ἀντάρτη, μέ τήν ἐξουσία, ὡς ἀπειλή γιά τήν κοινωνική τάξη ἢ ὡς ἀναγγελία ἀποκατάστασης τῆς ἀταξίας, ἡ ὁποία ἀποδίδεται στή συμπεριφορά τῆς ἐξουσίας.

Ὁ προσδιορισμός λοιπόν τῆς κατάστασης προσδιορίζει καί τόν ἀντάρτη, ὡς «τρελό-ἀγρίμι-ἀπειλή»²⁵ ἢ, ἀντίθετα, ὡς «δικαιοδότη-ἐλευθερωτή» καί τήν ἐξουσία ὡς ἐγγυητή ἢ ὑπονομευτή, τῆς τάξης. Μ' ἄλλα λόγια, στόν μεταφορικό ἄξονα φύση-πολιτισμός μεταγράφεται ἕνα κοινωνικά προσδιορισμένο διακύβευμα πού συνδέεται μέ τό ζήτημα τῆς ἐξουσίας: ἀπόκρουση τῆς ἀπειλῆς πού ἀντιπροσωπεύει ὁ ἀντάρτης ἢ ἀποκατάσταση τῆς τάξης, ἡ ὁποία ἀπειλεῖται, στήν περίπτωση αὐτή, ἀπό τήν ἴδια τήν ἐξουσία.²⁶

Ἔτσι, τό διακύβευμα αὐτῶν τῶν συμβολικῶν ἀνταλλαγῶν εἶναι ὁ προσδιορισμός τῆς σχέσης φύση-πολιτισμός ὡς σχέσης κοσμικῆς σύγκρουσης ἢ ἀρμονίας —ὅταν, παραδείγματος χάριν, τά στοιχεῖα τῆς φύσης συνδράμουν τόν ἥρωα. Ἔχουμε λοιπόν ἕνα διπλό παιχνίδι: διχοτόμηση τοῦ πόλου «φύση» σέ θετικό καί ἀρνητικό, ἀπόδοση στόν ἀντίπαλο τῶν ἀρνητικῶν προσήμων (κοράκι, ἀπειλή γιά τήν τάξη) καί οἰκειοποίηση τῶν θετικῶν (ἀετός, συνδρομή στήν τάξη).²⁷ Ὁ ἀντάρτης, πού ἔτσι κι ἄλλωῶς ταυτίζεται μέ τή φύση, ὑπόκειται σ' αὐτή τή διπλή σήμανση: δικαιοδότης ὅταν καταδεικνύεται κοινωνική ἀταξία καί ἐξαγγέλλεται ἡ ἀποκατάσταση τῆς τάξης ἢ σύμβολο τοῦ κακοῦ καί μίasma ὅταν ἀπειλεῖ τήν τάξη.²⁸

Βγήκαν ἀντάρτες στά βουνά [...]
καί χτυποῦν τήν τυραννία.
Κυριαρχία λαϊκή
καί ὁ νόμος νά μήν ἀδικεῖ.

25. «Κατέβηκαν στούς κάμπους, χτυπήσανε χωριά,/ἀτίμασαν κοπέλες καί κáψανε χωριά» (RvB, 352).

26. Πρβλ. «κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθήκες ἡ ἔννοια τῆς (κοινωνικῆς) τάξης μοιάζει νά λειτουργεῖ προστατευτικά γιά τοῦς ἀγροτικούς πληθυσμούς», Ἔρ. Καψωμένος, *Δημοτικό τραγούδι, ὁ.π.*, σ. 259.

27. Ἐνδεικτικά, «Ἔχουμε ἀρχηγούς λιοντάρια./πού πολεμοῦν μαζί μας σά θεριά» (RvB, 372).

28. Γιά παράδειγμα: «Ἦ' εἶν' τό κακό πού ἔπαθα μ' αὐτούς τοῦς κατασπλιάδες,/μ' αὐτά τά βάρβαρα σκυλιά, τοῦ Ζέρβα τοῦς φασίστες [...]/ληστεύσανε τά σπίτια μου καί κáψαν τό χωριό μου/καί μέ τή, βία πήσανε καί μερικά παιδιά μου [...]/γρήγορα θά 'ρθεῖ ἕνας στρατός πού λέγεται ΕΛΑΣ [...]/καί θά σαρώσει τά σκυλιά, τοῦ Ζέρβα τά γαϊδούρια» (RvB, 396-7).

Θέλουν νά βάλουν τάξη
ή κλεψιά ή ψευτιά νά πάψει. (RvB, 329)

Στό πλαίσιο φύση-πολιτισμός θά πρέπει νά δοῦμε καί τή σήμανση τοῦ πολέμου ὡς «ἀντάρας» καί «θεομηνίας». Τό γεγονός αὐτό ἔχει νά κάνει βέβαια μέ τήν πρόσληψη τοῦ πολέμου ὡς ἐξωκοινωνικῆς κατάστασης. Ὁμως, καθὼς μεταγράφεται στόν ἄξονα φύση-πολιτισμός, ὁ πόλεμος φέρεται εἴτε ὡς ἀπειλή γιά τήν κοινωνική τάξη εἴτε ὡς τελετή ἀποκατάστασης τῆς ἀταξίας. Στήν περίπτωση, μάλιστα, τῆς κοινωνικῆς ἀταξίας, ὅπως εἶναι ἡ ξενική κατοχή, ἡ «ἀντάρα» σημαίνει τή δυσἀρέσκεια τῆς φύσης πρὸς τήν ἐξουσία καί τή συνδρομή της πρὸς τόν ἀντάρτη. Τώρα ὁ πόλεμος γίνεται γιορτή,²⁹ δηλαδή μιά διαδικασία ἀνάκτησης τῆς κοινωνικῆς τάξης, ὅπως συμβαίνει καί στά ἀντάρτικα τραγούδια καί συμπυκνώνεται στό σύνθημα «πολεμάμε καί τραγουδάμε». Ἐνῶ στήν περίπτωση τῆς κοινωνικῆς εὐταξίας, τό βουνό μέ τά «στοικεῖα» πού τό κατοικοῦν («φασιστάδες μαῦροι δράκοι») εἶναι τό «κακό» πού εἰσβάλλει στήν κοινότητα καί τήν ἀπειλεῖ. Τώρα ὁ ἀντάρτης ἀντιβαίνει στήν ἠθική τῆς κοινωνίας καί τήν τάξη τοῦ πολιτισμοῦ («ὄ,τι βροῦν ὄλα τ' ἀρπάζουν, μαθημένοι στήν κλεψιά»).

Τό νοηματοδοτικό αὐτό πλαίσιο, ἀλλά καί οἱ σύστοιχες διηγηματικές δομές μποροῦν νά ἀναχθοῦν μέχρι τήν κλεφταρματολική παράδοση, ὅπου μιά ρητορική τῆς ἀνταρσίας δομεῖται ἀκριβῶς πάνω στήν ἐγγραφή τοῦ ὄρουσ στούς μηχανισμούς κοινωνικῆς ἰσοροπίας. Τό βουνό (σύμβολο ἐλευθερίας καί βαρβαρότητας ταυτόχρονα) ἀντιπροσωπεύει μιά ἀπειλή γιά τήν κοινωνική τάξη καί ταυτόχρονα τό ἐνδεχόμενο ἀνατροπῆς μιᾶς κατάστασης ἀταξίας στήν κοινωνική ζωή (ξενική κατοχή, ἀνάξιοι ἢ δόλιοι πατέρες, ντροπιασμένοι ἀδελφοί).

Τήν παράδοση αὐτή νομίζω ὅτι συμπυκνώνει ὁ Ἄρης Βελουχιώτης στό Λόγο τῆς Λαμίας: «Ὅταν αὐτοὶ ἤθελαν ἡσυχία [=κατάσταση ἀταξίας λόγω τῆς παρουσίας τοῦ κατακτητῆ καί τῆς ἀπουσίας τῶν ἀνάξιων ἡγετῶν] ἡμεῖς θέλαμε πόλεμο. Τώρα πού ἡμεῖς θέλομε εἰρήνη [=κατάσταση κοινω-

29. Πρβλ. τό δημοτικό «Μήνα σέ γάμο ρίχνονται, μήνα σέ χαροκόπι;/ ἡ Δέσπω κάνει πόλεμο ....» στά ἀντάρτικα, βλ. ἐνδεικτικά «Πῶς τά περνοῦν οἱ ἀντάρτες μας, πῶς τά περᾶ ὁ ΕΛΑΣ μας/ πῶς τρῶν καί πῶς χορεύουνε καί πῶς γλεντοῦν καί παίζουν/ καί πῶς κοιμοῦνται καί ξυπνοῦν καί πολεμοῦν στή μάχη/ καί πῶς πεθαίνουν ἔνδοξα στό μετερίζι ἀπάνω» (RvB, 333).

νικῆς ἁρμονίας μέ τήν ἐπιστροφή τοῦ ἀντάρτικου στά πράγματα] αὐτοί θέλουνε πόλεμο». Πρόκειται γιά μιά ἐκδοχή τοῦ νοικοκύρη-ἐν-δυνάμει-ἀντάρτη προστάτη τῆς τιμῆς του (ἀπό τόν ἀπρόσκλητο ξένο), ὁ ὁποῖος ἐνσαρκώνει τίς ἀξίες καί τίς σταθερές τῆς κοινωνίας. Τήν ἐκδοχή αὐτή διεκδικοῦν οἱ ἀντάρτες, πού ὡς κάτοικοι τῶν βουνῶν ἔρχονται ὡς ἀπελευθερωτές καί ἐγγυητές τῆς κοινωνικῆς τάξης.

Εἶναι αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἐκδοχή πού ἀντιμάχονται οἱ ξένοι καί οἱ κατεστημένοι πολιτικοί σχηματισμοί. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ ἀντάρτες, ἀκόμα κι ὅταν συνοδεύονται ἀπό θετικά πρόσημα, αὐτό παραπέμπει στήν κατάστασι τῆς ἀταξίας, δηλαδή στήν παρουσία τοῦ ξένου. Ὅταν ἀποχωροῦν οἱ ξένοι καί ἐπανεγκαθιδρύεται ἡ τάξι, τότε ἡ ὑπαρξή ἀνταρτῶν σημαίνει μιά ἀπειλή γιά τήν κοινωνία. Καθώς, μάλιστα, παραμένουν στό βουνό, λαμβάνουν τά πρόσημα τοῦ «ἀπονενοημένου» καί τοῦ «ἀγρμιοῦ» («κατσαπλιάδες», «ληστοσυμμορίτες»). Δηλαδή, οἱ ἀντάρτες συνιστοῦν ἀπειλή γιά τήν κοινωνική τάξι. Ἔτσι ἐπιχειρεῖται, ἀπό τήν πλευρά τῶν κατεστημένων πολιτικῶν δυνάμεων καί τῶν ξένων, νά καταδειχθεῖ ὅτι δέν πρόκειται γιά «νοικοκύρηδες-ἀντάρτες» (λόγω τῆς κατοχῆς), ἀλλά γιά κατοίκους τοῦ βουνοῦ («τρελοί», «βάρβαροι», «αἰμοσταγεῖς»...). Τώρα οἱ ἀνυπάκουοι συνιστοῦν ἀπειλή γιά τήν τάξι καί δέν πρόκειται γιά νοικοκύρηδες-θέσει-ἀντάρτες, πού διεκδικοῦν ὡς ἀξία τέχνα τήν ἐξουσία καί τή διαχείριση τῆς τάξης.

Ἄν στόν ἄξονα αὐτό δοῦμε τό πρόσημο «θεριό» πού συναντοῦμε στά τραγούδια καί δηλώνει ἕνα ὑπερφυσικό ὄν πού ἀνήκει στήν τάξι τῆς φύσης, θά δοῦμε ὅτι ἄλλες φορές σημαίνεται ἀρνητικά (σκυλιά, τσακάλια) ἐνώ, ἄλλες φορές, θετικά (ἀετός, ἐλάφι) —στίς περιπτώσεις μάλιστα πού ὁ ἥρωας ἀποκτᾷ ὑπερφυσικές ιδιότητες προκειμένου νά ἀντιπαλέψει δυνάμεις δόλιες καί ὑπέρτερες ἀπό αὐτόν. Ἔτσι, βλέπουμε, τόν ἥρωα νά ἀντιμάχεται τά «ἀνήμερα θεριά», ἐνώ ἄλλες φορές νά προικίζεται ὁ ἴδιος μέ ὑπερφυσικές δυνάμεις, ὅπως συμβαίνει, παραδείγματος χάριν, στά τραγούδια: «θεριεῦει ὁ γίγαντας τώρα λαός», «εἴμαστε ἐμεῖς ἐπονίτες λεοντάρια, πού πολεμάμε σάν τά θεριά» (ἌνΤρ, 28).

Στό σημείωμα αὐτό θά παραλείψουμε τούς θετικούς προσδιορισμούς ἀπό τήν τάξι τῆς φύσης καί θά μείνουμε μόνον στους ἀρνητικούς πού ἀναλογοῦν στήν ἀντίθεσι φύσι-πολιτισμός καί πού στά τραγούδι σημαίνουν μιά καθολική ἀντίθεσι καί μιά καταστροφική σχέση ἀνάμεσα στους ἀντιμάχους. Τώρα ἀντιπαρατίθενται πάλι ὁ ἥρωας πού εἶναι στήν πατρίδα/γῆ,

καί ὁ ἀντιμάχος του (κοράκι) πού ἔρχεται ἀπό τήν ἄνομη φύση. Ἡ, στήν ἀντιθετή περίπτωση, ὁ ἥρωας, πού εἶναι στό θυνό καί οἰκειοποιεῖται τά θετικά του χαρακτηριστικά (αἰτός, ἐλάφι), πηγαίνει («σέ πολυτεῖες, κάμπους καί χωριά») νά ἀποκαταστήσει τήν κοινωνική τάξη, πού διασαλεύτηκε ἀπό τήν παρουσία ἐξωκοινωνικῶν στοιχείων (χιτλερικοί, σκυλιά).

Ἔτσι, οἱ ἀρνητικοί χαρακτηρισμοί ἀπό τήν τάξη, τῆς φύσης δέν δηλώνουν μονάχα μιά τοπολογική διάκριση τοῦ ἄλλου, ἀλλά καί μιά σχέση κοσμικῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στους ἀντιμάχους. Τά πρόσημα «θεριά», «λύκοι», «σκυλιά», «κοράκια»... σημαίνουν κατ' ἀρχήν μιά ἀρνητική ἀξιολόγησι, τοῦ ἄλλου. Ταυτόχρονα, ὅμως, παριστάνουν μιά κατάστασι κοσμικῆς σύγκρουσης, ἀνάμεσα στή τάξη, τῆς φύσης καί τήν τάξη τοῦ πολιτισμοῦ, πού δέν μπορεῖ νά ἀναπλαιστωθεῖ (ὅπως ἡ ἀδελφοκτονία μέσω τῆς ἐπίκλησης τῆς συγγένειας, ἡ κοινωνική σύγκρουσι μέσω τῆς ἐπίκλησης τοῦ νόμου), γιατί τώρα δέν μπορεῖ νά παραχθῶν σημασίες συνοικησῆς καί συγγένειας στή, σχέση, ἐνός ἀνθρώπου (πολιτισμός) καί ἐνός θεριοῦ (φύση). Καθώς λοιπόν ὁ ἄλλος προσδιορίζεται ὡς θεριό, δέν μπορεῖ καί νά ἀποτραπεῖ ἢ νά σταματηθεῖ ὁ πόλεμος μέσω τῆς φιλοξενίας τοῦ ξένου ἢ τῆς ἀδελφοποίησῆς τῶν ἀντιμάχων στόν καταστροφικό πόλεμο. Ἐδῶ ἡ ἀντιπαλότητα ὑπαγορεύει τόν ἀλληλοαποκλεισμό καί ἡ σύγκρουσι μετατρέπεται σέ ἀγῶνα ἐξόντωσῆς ἀνάμεσα στόν ἥρωα καί τό θεριό, στήν ἠθική τάξη τῆς κοινωνίας καί τήν ἀταξία τῆς φύσης, στήν ἀκωτερότητα τοῦ πολιτισμοῦ ἀπέναντι στήν ἀκοσμία τῆς φύσης.

Στήν προκειμένη περίπτωση, καί στό ἐπίπεδο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, πρόκειται περί ρήξης καί ἀσυνέχειας στό κοινωνικό καί ἱστορικό συνεχές, δηλαδή, περί ἀδελφοκτονίας, ἡ ὁποία μεταγράφεται στόν μεταφορικό ἄξονα φύση-πολιτισμός. Γιατί μόνο ἡ μεταγραφή, στόν ἄξονα αὐτό ἐπιτρέπει τήν ὑπέρβασι τοῦ ταμποῦ τῆς ἀδελφοκτονίας καί τή μετατροπή, τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων σέ πεδίο καταστροφῆς τοῦ ἀντιπάλου. Ἐχομε δηλαδή, τί, διολίσθησι μῆς μεταφορικῆς ἀντιθεσῆς σέ κυριολεξία καταστροφῆς, διότι στόν πόλεμο αὐτό —καί αὐτό ἔχει νά κάνει μέ τή συγκυρία καί τήν ἔντασι, τῶν συγκρούσεων— δέν λειτουργοῦν μηχανισμοί ἀναπλαισίωσῆς τῆς διαμάχης καί ἐνεργοποίησῆς τοῦ νόμου πού νά προσδιορίζει τόν τόπο τοῦ ἄλλου στή, κοινωνία (ὅπως ἀποτυχημένα ἐπιχειρήθηκαν οἱ ἀναλογίες ἐαμβούλγαρος-γερμανοτσολιάς=ἐξαπατημένος ἢ, θεριό, κοράκι=παρεοκλήνων πού βρίσκεται ἐμπρός στό ἐνδεχόμενο τῆς τιμωρίας ἢ τῆς μεταμέλειας καί τῆς συγχώρησῆς, ὅπως ἐξυπνοοῦτε ἡ μετεμφυλιακή, διαστροφική, θεωρία τῆς «ἀναμόρφωσῆς»).

Ἡ τοπικότητα (ἡ πατρίδα/γῆ) καί ἡ συγγένεια (ἡ πατρίδα/μητέρα) συγκροτοῦν τοὺς ἀρχαίκοις ὄρους πρόσληψης τοῦ ἑαυτοῦ καί τοῦ ἄλλου, ἀλλά καί κυρίως τόν τόπο τοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος εκλείπει, καθώς ἀποκαθι- λώνεται ὁ συμβολικός ἐκφραστής του, δηλαδή ἡ ἐξουσία/πατέρας. Ἔτσι, στήν κατάστασι αὐτή οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἀνάγκη νά προσφύγουν σέ ὑπερ- βατικές ὡς πρὸς τή συγκυρία, ἀχρονικές καί δομικές, ἀναφορές καί σχήμα- τα, πού δέν ἀπειλοῦνται ἀπό τήν ἔκπτωσι τῶν θετῶν νομιμοποιητικῶν ἀναφορῶν (κυβέρνησι, διοίκησι, νόμοι...). Ἐμφύλιος πόλεμος, λοιπόν, ση- μαίνει ὅτι αὐτοὶ οἱ δεσμοὶ μέ τό νά μήν ὀνομάζονται (ἐαμοβούλγαροι ἢ σκυ- λιά) περιέρχονται σέ κατάστασι ἀνυπαρξίας. Συνεπῶς δέν λειτουργοῦν ἀ- ποτρεπτικά στό ἐνδεχόμενο τῆς σύγκρουσι πού κυοφορεῖ τό κενό ἐξουσίας ἢ, ἀκριβέστερα, ἡ μάχη γιά τήν ἐξουσία. Οἱ ἀντιμαχόμενοι μεταθέτουν τόν ἄλλο στό καθεστῶς τοῦ τοπικά καί συγγενικά ξένου καί τόν καθιστοῦν θα- νάσιμο ἀντίμαχο, πέρα ἀπό τήν ἠθική καί τό νόμο τῆς ἀναδοχῆς τῆς (πα- τρικῆς) ἐξουσίας —γιατί περὶ αὐτοῦ πρόκειται.

Προκειμένου νά πριμοδοτήσουν οἱ ἀντίμαχοι μιά πολιτική ἀποκλεισμοῦ τοῦ ἄλλου, πού στήν προκειμένη περίπτωσι λαμβάνει τή μορφή τῆς ἀδελ- φοκτονίας, νά διαχειριστοῦν τήν ἀντιπαλότητα στήν κατεύθυνσι τῆς ἐξό- ντωσις, μεταθέτουν τόν ἄλλο ἔξω ἀπό τά ὅρια τοῦ ζωτικῶν χώρου (πατρί- δα/γῆ) καί ἔξω ἀπό τίς γραμμές τῆς συγγένειας (πατρίδα/μητέρα), ἀπα- γορεύοντας ἔτσι τήν παραγωγή σημασιῶν πού παραπέμπουν στή συνοίκη- ση καί τή συγγένεια, δηλαδή τόν κοινό τόπο/αἷμα καί τό νόμο, ἢ πού ἐπι- βαρύνουν, συμβολικά καί συγκινησιακά, τή θέση αὐτοῦ τοῦ ἀντίμαχου (ἀδελφός-φίλος-τοῦ-ἐχθροῦ, ἄτιμος-ἀνάξιος-γιά-ἀδελφός).³⁰ Μέ το νά μήν

30. Στά τραγούδια, ἄς δοῦμε ἐνδεικτικά: «Μέ τά ὄπλα δέ θά χύσουμε/οὔτε σταγόνα αἷμα ἐλληνικό/μόνο τό ἄτιμο προδοτικό/τῶν βουλγαρόφιλων κομμονιστῶν, γιά νά ἔβρι ἡ Ἑλλάδα λυτρωμό», Ἐθνικιστικά Τραγούδια, Ἑλληνικά θέματα, χ.τ., χ.χ., (ἐφεξῆς ἘΘΤρ). «Δέν μᾶς φοβίζουν τῶν Γερμανῶν τά βόλια/καί τοῦ ΕΛΑΣ τά ἄδοξα σπαθιά,/ἔχουμε γράφει βαθιά μέσ' στήν καρδιά μας,/θάνατος θάνατος σ' ὄλα τά σκυ- λιά» (RvB, 372). «Μιά μαύρη τρίτη τοῦ Μαγιοῦ, μέρα φαρμακωμένη/ἦθε ὁ ΕΔΕΣ στό χωριό τό χωρισμό νά φέρι./Χωρίζουν φίλοι γκαρδιακοὶ κι ἀδελφια ἀγαπημένα/καί πο- λεμᾶνε σάν ὄχτροὶ τή νύχτα καί τή μέρα» (RvB, 348). Αὐτή ἡ παράδοξι κοινωνική συνθήκη, ἡ ὑπέρβασι τοῦ ταμποῦ τῆς ἀδελφοκτονίας, στό πολιτικό σχέδιο παίρνει πα- ράδοξι μορφές: «πόλεμος μέ σκοπό τή συμφιλίωσι» γιά τοὺς μέν, «πόλεμος ἐναντίον τοῦ ἐθνικά-ξένου-ἀδελφοῦ» γιά τοὺς δέ.

αναπαράγεται ή μεταφορικότητα της σύγκρουσης, οι συμβολικές αυτές ανταλλαγές, από ρηματική πρακτική που στοχεύει στην απόδοση ταυτοτήτων και την οριοθέτηση της σύγκρουσης, χάνουν τη μεταφορικότητα τους και εκτρέπονται σε κυριολεκτική καταστροφικότητα. Ο ήρωας καλείται να αποκρούσει την απειλή που αντιπροσωπεύει για την ήθικη τάξη της κοινωνίας το «θεριό», φορέας της φυσικής αταξίας. Από αυτό το σημείο και πέρα, ο άλλος, από ανάξιος γιός στο ιδίωμα της ανδροπρέπειας, γίνεται προδότης στο πολιτικό ιδίωμα και, ως διεκδικητής του πατρικού ιδεώδους της κυριαρχίας στο πλαίσιο της πατρίδας/μητέρας-γῆς, καθίσταται φορέας μίας καθολικής απειλής για την κοινωνική τάξη.

Ξεπαστρέψτε πατριώτες
 τούς τυράννους και προδότες
 και τούς πληρωμένους αντιδραστικούς.
 Κρεμάλα και μαχαίρι και βόλι πικρό
 στον κάθε έγχρό, που θέλει σκλαβιά να φέρει. (RvB, 351)

Ο ήρωας καλείται να ανταποκριθεί πάλι στις αξίες της ανδροπρέπειας, να εκδικηθεί δηλαδή την προσβολή της πατρίδας/μητέρας και τη μίανση της πατρίδας/γῆς από τον αδελφό που γίνεται «αγρίμι», είτε γιατί ντρόπιασε την πατρίδα/μητέρα είτε γιατί ατιμάστηκε από τον ξένο.³¹ Ο ήρωας καλείται πάλι να «ξεπλύνει» τον τόπο και να «στηκώσει» την ντροπή.³²

Είμαστε στο κατώφλι μίας σύγκρουσης, ή, όποια μεταφράζεται στο συγγενικό ιδίωμα ως σύγκρουση ανάμεσα σε αυτούς που υπερασπίστηκαν τη μητέρα/πατρίδα και αυτούς που όχι μόνο φάνηκαν ανάξιοι αλλά, επίπλεον, συμμετείχαν στην ατίμωση. Έτσι, ο έμφύλιος εκφέρεται ως πράξη εκδίκησης/άνταπόδοσης μίας προσβολής, ως πράξη κάθαρσης. Ο αντίμαχος τώρα εδρεύει στους κόλπους της κοινότητας, όσο κι αν εκτοπίζεται

31. Η σεξουαλική έπαφή με τους ξένους ως σημείο ντροπής, αλλά και ή σεξουαλική ατίμωση, απαντώνται τόσο σε έπίσημα κείμενα, όσο και σε τραγούδια: Δ. Γληνός, *Τί είναι και τί θέλει το ΕΑΜ*, ό.π. σ. 31 Βλ. ακόμα τα τραγούδια: «Τώρα πούναι οι Γερμανί,/ή κοιλιά σου είν' αδειανή./Κι όταν έρθουνε οι Ρώσοι/ή κοιλιά σου θα φυσκώσει» (ΕΘΤρ, 93). «Τά βουλγαρικά χωριά θα νύστουν/την ελληνική την κατοχή,/κι οι βουλγαρίστες θα θμηθούνε/του ποταμού τή φόντα και την άτσοχή». (ΕΘΤρ, 91).

32. «Κι ήρτανε πάλι τυράννοι, οι γερμανοσολιάδες/μέ τους Έγγλέζους συντροφιά και μέ τους Άραπάδες./Κλέβουν, ρημάζουν τά χωριά./σκοτώνουν, σκλάβους παίρνουν» (RvB, 402).

φαντασιακά πέρα από τά όρια τῆς πατρίδας/γῆς καί ἔξω από τίς γραμμές τῆς συγγένειας. Δηλαδή, ὅσο κι ἂν οἱ ἀντίμαχοι φέρονται μέ ἄλλοθινῆ πρόσημα (γερμανοτσολιάδες ἢ ἑαμοβούλγαροι), προκειμένου νά ἐπαναπροσδιοριστοῦν οἱ ἐπικράτειες ἀλλά καί τό ἀντικείμενο προστασίας/προσβολῆς, ἐκεῖνο πού τελικά προσδιορίζει ὡς σταθερό στοιχεῖο τήν ἀντιπαλότητα εἶναι ἡ στάση ἀπέναντι στή μητέρα/πατρίδα, ὡς στάση, ἀξίων ἢ ἀνάξιων γιῶν, τίμων ἢ ἄτιμων (δηλαδή ἀτιμασμένων-ἀτιμωτῶν), τελικά ἀνδρειωμένων ἢ ἀνανδρων, διεκδικητῶν τοῦ γονεϊκοῦ ἰδεώδους τῆς συνέχειας καί τῆς κυριαρχίας.

Ἐδῶ ἡ σύγκρουση παίρνει τή μορφή τῆς «ἀναταπόδοσης» μιάς ἀρχικῆς προσβολῆς —πού κανείς δέν θιμᾶται πότε ἄρχισε— καί τῆς κάθαρσης στά ὅρια τῆς ἐπικράτειας καί τίς γραμμές τῆς συγγένειας, δηλαδή τή μορφή τοῦ ἐμφύλιου πολέμου. Καθώς μάλιστα οἱ πολιτικές στρατηγικές πού συγκροτήθηκαν στή διάρκειά της δέν ὑπῆρξαν καθολική προσταγή, ἀλλά ἐπίδοκο ἀντικείμενο στους κόλπους τῆς κοινότητας —σύμφωνα μέ τή διπλή σήμανση τοῦ νοικοκύρη πού προαναφέρθηκε— ἡ Ἀντίσταση ἦταν ἐξαρχῆς μιά στάση, πού ἔφερε ἐν δυνάμει τήν ἀδελφοκτονία. Ἄφου κάποιοι προσέλαβαν τήν κατάκτηση ὡς προσβολή καί ὅσους ἀνέχθηκαν ἢ συνέτρεξαν τούς κατακτητές ὡς ἄτιμους, ἡ συμμετοχή στήν Ἀντίσταση, ὡς πράξη ὑπεράσπισης τῆς τιμῆς τῆς πατρίδας/μητέρας-γῆς, καί ἡ συνεπαγόμενη ἀνάληψη, τῆς ἐπανάστασης, ὡς πράξη ἀποκατάστασης τῆς τάξης (ἢ ὡς ὕβρις τῆς πατρικῆς ἐξουσίας στήν ἐκδοχή τῆς Δεξιᾶς), μέσω τῆς ἀποκαθίλιωσης τῶν ἀνάξιων πατέρων καί ἐκτοπισμοῦ τῶν ἀνάξιων ἀδελφῶν, κυφοροῦσε ἐξαρχῆς τόν Ἐμφύλιο.

Κι αὐτή ἡ ἀδελφοκτονία κάποιες φορές διατυπώθηκε ὡς περιφρούρηση τιμῆς, τραγουδήθηκε ἀπό κάποιους ἀνθρώπους στή δική τους γλώσσα ὡς ἐκδίκηση, μιά λέξη καί μιά πρακτική πού παραπέμπει στή βεντέτα καί στις ἀξίες μιάς κοινωνίας ὅπου «ἡ τιμή τιμῆ δέν ἔχει». Γι' αὐτό ἡ συμμετοχή στόν Ἐμφύλιο κάποιες φορές εἰπώθηκε, ἢ μπορεῖ καί νά βιώθηκε κιόλας, ὡς ἀπόδοση ἑνός χρέους τιμῆς, ἑνός ἀνεκπλήρωτου χρέους τιμῆς. Γιατί ἔτσι γίνεται πάντα μέ τή βεντέτα: ἀκόμα καί μ' αὐτή πού ὡς ἐκ θαύματος ἐξαυλώθηκε, τότε πού πυρπολήθηκαν μαζί μέ τά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους καί οἱ ἐνοχές τῶν ἀδελφοκτόνων, σαράντα χρόνια μετά. Μειώθηκαν στό μεταξύ οἱ ἐντάσεις καί οἱ διαχωριστικές γραμμές συσκοτίστηκαν. Ἡ ἔφοδος στόν δημόσιο χῶρο ἔλαβε «οἰκουμενικές» διαστάσεις καί οἱ ἀντιπαλότητες ἀπομειώθηκαν στό σοφό καί, εἶναι ἀλήθεια, λιγότερο τυραννικό σύνθημα «ἄς βολέψουμε καί τά δικά μας παιδιά»!